
Püha Võhandu rahvausus ja pärimuses

Heiki Valk

Võhandu jõgi, mis voolab läbi Otepää, Urvaste, Kanepi, Põlva ja Räpina kihelkonna, on Eesti usundiloos erilisel kohal. Selle on kultuurilukku talletanud Urvaste kirikuõpetaja Johann Gutsloff raamat *Kurtzer Bericht und Unterricht Von der Falsch-heilig genandten Bäche in Lieffland Wöhhandas...* (1644), mille ajendiks oli kaks aastat varem Osulas toimunud nn Pühajõe sõda (Gutsloff 1644: 30–42; vt ka Valk 2015). 1642. aasta 8. juuli öösel kogunes Osulasse ligi 80 talupoega Kirumpää, Kasaritsa, Räpina ja Vastseliina mõisapiirkondadest, koos mõnede Venemaalt kutsututega. Kokkutulnud rüüstasid ja süütasid sealse uue vesiveski ning purustasid veskitammi. Vilja- ja saeveski hävitamise põhjuseks oli teadmine, et Võhandu jõgi on püha, kuna seal on pikse elukoht, ja et jõe voolu ei tohi seetõttu takistada – vastasel korral põhjustab jõgi kurja ilma ja põlluvilja ikaldust. 1641. aastal halvaks muutunud ilmade põhjuseks peeti Sõmerpalu mõisniku käsul jõe ehitatud uut veskit. Esimest korda oli veski hävitamiseks kogunenud juba sama aasta 1. mai hommikul. Siis tuli kokku 60 talupoega Koigu, Otepää, Valgjärve, Kaagvere ja Kõlleste mõisast, kuid need õnnestus mõisaproual ja appi kutsutud Tartu raehärral Claus Russel „hea sõnaga“ laiali saata.

Käesoleva ülevaate eesmärk on võtta kokku jõe pühadusele viitav andmestik ning ühtlasi anda vastus küsimusele, kuidas ja kuivõrd kajastub nii Gutsloffi teadetes kui ka Pühajõe nimes peegelduv teadmine jõe pühadusest suulises pärimuses, eeskätt Eesti Kirjandusmuuseumi talletatud rahvaluulekogudes.

Jõgi ja selle nimed

Ametlikel andmetel on Vöhandu jõgi Eesti pikim, 162 km, ja algab Saverna küla maadel, külasüdamest pool kilomeetrit edela pool (EJOKN 1986: 8; Eesti jõed 2001: 244–255). Tegelikult on siinkirjutaja jaoks teadmata asjaoludel Eesti maateadusesse nähtavasti 1930. aastatel tekkinud sügav eksitus, mis on hiljem, tänu trükisõnale, tugevasti juurdunud. 17. sajandi kirjalike allikate põhjal on Vöhandu jõe algus Otepääst lõuna pool. Seda märgivad üksteisest sõltumatult nii Johann Gutsclaff (1644: 19 jj), Rootsi 1638. aasta maarevisjon (Revisjon 1638: 146) kui ka suuline pärimus.¹ Eri allikaid kõrvutades ilmneb, et Vöhandu saab alguse Pühalätte-nimelisest ohvriallikast, mis asub praeguses Tõutsi külas, umbes 800 m Kauru järvest lääne pool. 17. sajandil kandis see järv, mida Vöhandu oma teel esimesena läbib, Ilmjärve nime ning ümbruskonna talud kuulusid Ilmjärve küla alla. Et Vöhandu jõe alguse küsimus leiab pikemalt käsitlemist mujal (Valk 2015), piirdugem siinkohal vaid käesoleva lühikese tõdemusega.

Vöhandu jõel ja selle eri lõikudel on mitmeid rööbitisi nimevorme (ill. 1). Pühajõe nime, mis viitab vooluvete kunagisele pühadusele, kasutatakse jõelõigu kohta Kooraste järvede ja Vagula järve vahel ning veidi ka Kooraste järvedest ülesvoolu. Kaht kõrvuti esinevat nime mainib juba Gutsclaff, eristades siiski nende kasutajaskondi. Gutsclaffi teatel oli Pühajõe nimi (*Pöha jõgge*) Liivimaal laialt tuntud, Vöhandu (*Wöhhandu*) nime kasutasid aga selle lähema ümbruskonna elanikud (Gutsclaff 1644: 17–19).

¹ Ainus teadaolev allikas, millele saaks tugineda Vöhandu alguse määratlemisel Saverna–Sirvaste piirkonda, on 1638. aasta Rootsi maarevisjonis mainitud Vöhanduotsa (?) küla (*Wehendootze kyllo*) nimi. See küla on kuulunud Otepää mõisale, olnud arvatavasti Sirvaste (*Surps*) naaberküla ja piirnenud Piigaste mõisa maaga (Revisjon 1638, 56). Muid andmeid sellenimelise küla kohta rootsiaegsetes maarevisjonides ei leidu. Samas ei kaalu see juhuslik toponüüm kuidagi üles rootsiaegsetes allikates esinevat jõe alguse teistsugust määratlust, samuti tänini püsivat suulist traditsiooni (vt Valk 2015). Kuna 1638. aasta maarevisjon publitseeriti alles 1941. aastal, on tõenäosus, et *Wehendootze kyllo* toponüüm võinuks olla pidepunktiks jõe alguse Saverna kanti paigutamisel, kaduvväike.

Ill. 1. Võhandu jõe nimed. Väiketähtedega on märgitud tänapäeval ametlikult kehtivad, kuid ajalooliselt põhjendamata hüdronüümid. Joonis: Maria Smirnova.

Fig. 1. The names of the Võhandu river. Names with lower-case letters designate official, but historically unsubstantiated hydronyms.

Vagula järv Võrust veidi lääne pool on Võhandu nimetamistes olulise tähendusega. Tänapäevases Eesti geograafias tuntakse jõge Vagulast ülesvoolu Väike-Võhandu, järvest allavoolu Suur-Võhandu nime all. Samal viisil on jõe ülem- ja alamjooksu eristatud juba 19. sajandi keskpaiku (Rathleff 1852). Vagulast allapoole on Võhandut tuntud Voo jõena (ill. 2), Räpina ja Põlva kihelkonnas ka Võu jõena. Nime Woo võib seal kohata 19. sajandi alguse² ja keskpaiga kaartidel (nt Rathleff 1852) jt.³ Rahvaluulekogudes leidub seda korduvalt 1930. aastate üleskirjutustes, varaseim ülestähendus – *Hiieasemid on Võu, Võhandu ehk Voo jõe ääres palju* – pärineb 1895. aastast.⁴ Saksakeelset kirjapilti *Woo* peab kohanimeuurija Evar

² Karte von Esthland, Livland, Curland und Semgallen [Kaart] = Carte de l'Esthonie, de la Livonie, de la Courlande, et du Sémigalle: Auf den Grund des grossen Atlases von Russland in 107 Blättern, und nach andern zuverlässigen Handzeichnungen und Materialien auf IV Blättern / entworfen und gezeichnet von D. G. Reyman. Berlin, 1812.

³ General-Karte von Livland [Kaart]: Nach den vollständigsten astronomisch-trigonometrischen Ortsbestimmungen u. den speciellen Landesvermessungen 1857. <http://dspace.utlib.ee/dspace/handle/10062/26795>

⁴ Mss 107b – Jaan Punnisson (1895).

Ill. 2. Püha „Voo“ kaldad. Foto annetatud Eesti Rahva Muuseumile 1912.
Fig. 2. The banks of the Sacred Vöhandu. Photo donated to the Estonian National Museum in 1912.
(ERM Fk 89: 5)

Saar originaalhäälduse suhtes siiski kahtlustäratavaks, sest hääldust [voo] oleks saksa reeglite järgi kirjutatud *Wo või *Woh. Samas näitab kirjapilt Woo, et kuuldi pigem [vu-o], [võ-o] või midagi taolist. Evar Saare arvates võiks jöenimi Voo endast kujutada saksakeelse kirjapildi rahvapärast eestistust.⁵ See oletus tundub siiski kahtlane – seni, kuni pole selge, miks pidi saksakeelne jöenimi (või selle kirjapilt) maarahva seas sedavõrd laialdast omaksvõtmist leidma, et hakkas vana omakeelset nime välja tõrjuma. Üldiselt kasutasid eestlased ju ikkagi eesti- ja mitte saksakeelseid kohanimi- mesid ning pealegi peetakse just hüdronüüme kohanimede seas iseäranis püsivateks.

Et nimetused Vöu ja Vöhu näivad olevat 1880. aastatel alamjooksu piirkonnas olevat olnud peamised rahvapärased hüdronüümid, vähemasti Leevaku ja Toolamaa piirkonnas, nähtub Mihkel Veske alljärgnevast tekstist: „Üks kaunimatest jõgedest meie maal on Wöu

⁵ Evar Saare e-kiri autorile 22. oktoobril 2014.

ehk Wõhu jõgi, keda enne ka Võhandu kutsuti“ (Veske 1884, 13). Evar Saar on oletanud, et 1) Võhandu nimi on algselt kasutusel olnudki vaid Vagulast ülesvoolu ning sealt edasi on tegemist olnud Võ(h)u jõega ning et 2) alamjooksul tuntud Võ(h)u nimekuju polegi olnud seotud Võhandu nimega, vaid pärineb tundmatu tähendusega *võõpo**-tüvest. Selle tüve nõrgaastmelisest, genitiivivormist (**Võõvon joki*, **Võõvon küla*) tulenevad ka nimetused Võu ja Võuküla.⁶ Niisugust etümoloogiat lubavad oletada jõe alamjooksu ja Võõpsu nimetused 15.–16. sajandi kirjalikes, nii Liivimaa kui ka Vene allikates, samuti Võõpsu venekeelne nimetus Võbovsk (Kirstaja 2013, 190, 191).

Evar Saare oletusi arvesse võttes pole päris selge, kas Võhandu nime tunti 17. sajandil jõe kogu ulatuses – alates algusest kuni suudmeni Võõpsu lähedal ning et kas 1686. aasta piirkonnakaardil Räpina lähedal asuva Nulga küla juurde märgitud jöenimi *Wembe be[ck]*⁷ seostub nimega Võhandu või hüpoteetilise *võõpo*-tüvelise jöenimega. Samas nähtub Gutslaffi tekstist siiski ilmselgelt, et 1640. aastatel tajuti, vähemasti ülemjooksu piirkonnast vaadatuna, jõe kogu ulatuses ühtse tervikuna, mitte kahe eraldi jöena (1644: 22–23). Ehkki Gutslaff nimetab Võhandu nime ainult seoses jõe algusosaga Vagulast ülesvoolu, on jõe kirjeldamisel kuni selle suubumiseni Pihkva järve kasutatud asesõna „ta“ (sie).

Vagulast ülespoole pole jõe 18. sajandi keskpaigast varasematel üldkaartidel enamasti üldse nimetatud, sageli mitte ka kujutatud. Tihti lõpeb jõe esitus kaardil Kooraste järvedega. Vagulast ülesvoolu kajastub Pühajõe nimi Kärgula piirkonna 1684. aasta kaartidel rootsikeelses vormis *Helige Bäckén* ja *Helige Beck*.⁸ Sarnane on ka mitmetel Kärgula mõisa 19. sajandi kolmanda veerandi kaartidel esinev saksakeelne nimekuju *Heligenbach*.⁹ Pühajõe nime varaseim teadaolev eestikeelne esitus kaardil – *Poha Jegg*i – pärineb 1695.

⁶ See seisukoht on esitatud ka ilmumisel olevas *Eesti kohanimeramatus*.

⁷ EAA 302:2:104. Rappins gebiet medh underliggande adelige godsen.

⁸ Kirumpois Gebiet, och Pillepallhoff med des Bönder. EAA 308:2:182.

⁹ http://www.ra.ee/kaardid/index.php/et/map/search?place=k%C3%A4rgula&created_to=1875&vmode=grid&q=1.

aasta Tartumaa teede atlasest.¹⁰ Nimi esineb eestikeelsena, *Pühha* kujul ka C. G. Rückeri 1839. aasta Liivimaa kaardil.

Päris ülemjooksul, Koorastest ülesvoolu ei tea tänapäevased kohalikud elanikud läbi Kauru, Vidrike ja teiste järvede Kooraste järve suunduval ajal enamasti mingit kindlat nime olevat.¹¹ Pühajõe nimetust on viimastel aastatel õnnestunud kohata jõe ülemjooksu piirkonnas vaid Vidrike ja Voki järve vahelises lõigus.¹² Nime tundus jõe lähtekohale sedavõrd lähedal lubab arvata, et seda pidi varem kasutatama kõikjal Kooraste järvedest ülesvoolu. Silmas pidades, et jõgi algab Pühalätte nimelisest allikast, on see igati tõenäoline.

Võhandu nime on Vagulast seni teadaolevalt kaardil ülesvoolu kõige varem kujutatud krahv Ludwig August Mellini atlases (1798), kus Urvaste kihelkonna alal Kärgula piirkonnas on märgitud jõe nimi *Wöhhando*.¹³ Samas ei ärata Gutslaffi teade Võhandu nime tuntu-
sest jõe algusosa kohta vähimatki kahtlust: 7. augustil 1642, kuu pärast Pühajõe sõda, käis Gutslaff Ilmjärve külas vaid seetõttu, et näha kohta, kust algab pühaks peetud jõgi. Teadmine Võhandu nimest juba jõe lähtepiirkonnas, Kooraste järvedest ülesvoolu, on kohalike elanike seas praeguseks üldiselt kustunud, kuid üksikuid pärimuspeudemeid võib kohata praegugi. 2013. aastal kinnitas Tõutsi külast, Pühalättest 800 m lõuna poole jäävast Kolju talust pärit ja kuuendat põlve kohalik Jaak Soom, et veel kümme aastat pärast viimast sõda pidasid kõik Pühalätet Võhandu alguseks. Ise oli ta seda kuulnud oma vanaemalt.

Koorastest allavoolu on Pühajõe nime kasutatud eri ulatuses – kuni Kärgula, Osula, Sõmerpalu (Valper 2010b: 16) või Vagulani.¹⁴

¹⁰ EAA 308:2:70, 126. Ny Inrättad Mätning Öfwer Landzwägar och Broar uthi Dörptska Kreyszen i Liffland. Landswägen ifrån Dörpt äth Nyhusen [Tartumaa teede atlas].

¹¹ Autori välitööd Truuta külas 2011 ja Tõutsi külas 2013. Nüüdisaegses ametlikus hüdronüümikas esinev kunstlik nimetus *Sillaotsa jõgi* ei ole rahvapärasesse keelekasutusse kuigi juurdunud.

¹² Helju Kõiv (Vidrike küla) (kuulnud oma vanaemalt) > Valdo Valper (2014).

¹³ EAA 2041:1:182; <http://dspace.utlib.ee/dspace/handle/10062/379>; EAA 308:2:182.

¹⁴ EKRK III 19, 18 < Urvaste khk, Osula k – T. Loka < Hilda Iher, 66 a (1983).

Pühajõe nime tuntusega on vastavuses ka pärimusandmed jõe pühaks pidamise kohta. Jõe loeti pühaks kes- ja ülemjooksul Vagula järveni¹⁵ või Sõmerpaluni.¹⁶ Ka väljendit *Püha Võhandu* mäletavad peamiselt vaid vanemad kohalikud elanikud Kooraste ja Sõmerpalu vahel. Vagulast allavoolu pole siinkirjutajal õnnestunud leida inimest, kes oleks pärimuspõhiselt jõe pühadusest või selle Pühajõeks nimetamisest midagi kuulnud. Siiski leidub Leevakul, s.t jõe alamjooksul tehtud ja 1912. aastal Eesti Rahva Muuseumi jõudnud mitmel fotol¹⁷ kõrvuti nimega *Püha Võhandu* ka *Püha Võu* või *Püha Voo* nimetus (ill. 2). Ehkki need nimed võivad olla sekundaarsed, inspireeritud Gutsloffi raamatust ja sealse sõnumi taastrukkimisest, võib neis kajastuda veel sajandi eest kohati kestnud teadmine, et jõge on varem pühaks peetud alamjooksulgi. Viimase oletuse kasuks räägib tõsiasi, et Osula veski hävitasid just Vagula järvest allavoolu olevate mõisate – Kirumpää, Kasaritsa, Räpina ja Vastseliina talupojad. Sama viitab ka Võuküla kohta 1894. aastal Räpina kihelkonnas üles tähendatud pärimusekatke: *Ka küll' ä om naatu kutsma Võu küläs, niida ka jõke – muud'o kutsutu tooni aan'i Pühä jõgi*.¹⁸ Tänapäeval on Pühajõe nimetus aga ka Kooraste ja Vagula vahel üha vähem tuntud, asendudes Võhandu nimega (Valper 2010b: 16), mis on alates 1980. aastatest saanud ülemjooksulgi ametlikuks jõe nimeks (EJOKN 1986, 8).

Gutsloff Võhandu pühadusest ja piksekultusest

Oma ülemjooksul voolab Võhandu jõgi läbi kolmeteistkümnest järvest – Kauru, Kuhamu, Vidrike, Voki, Lambahanna ja Nahajärvest, Sinikejärvest, Lubjaahu, Liinu ja Pikkjärvest, Vaaba ja Hatsikõ järvest ning Kooraste Suurjärvest, edasi kaugemal veel Vagulast. Gutsloffi teatel (1644: 22) usuti kõigi järvede kohta, millest jõgi läbi voolab, et sinna ei tohi midagi visata – muidu tuleb halb ilm.

¹⁵ Valdo Valperi välitööd; Samuel Rinne (snd 1905, Kääpa kl) > Heiki Valk (1997).

¹⁶ Anna Hints < Velli Loos, 81, Kääpa kl (2011).

¹⁷ Fotod Eesti Rahva Muuseumi arhiivis (nr 89: 1–6), muuseumi antud 1912.

¹⁸ H II 52 775/7, 69 (1894) – J. Poolakess < Räpina khk (1894).

Seoses Ilmjärvega märgib Gutsloff (samas: 26), et kui ühel Koigu mõisa talumehel uppus sinna taevaminemispüha nädalal kolm paari härgi, läks ilm järgmisel reedel halvaks. Tulid pakane ja suur lumi, aga kui härjad välja tõmmati, sai ilm jällegi korda.

Gutsloffi raamat annab teavet nii Vöhandu pühaks pidamise kui ka 17. sajandi algupoole Vöhandu-äärse piksekultuse kohta. Ehkki neist teadetest mitme sisu on korduvalt avaldatud ja saanud üldtuntuks, esitame siinkohal siiski nii tuntud kui ka vähemtuntud detaile, et luua võrdlustausta hilisematele pärimusandmetele.

Gutsloff kirjutab, et talupojad peavad Vöhandu puhastamist ja puhtana hoidmist väga oluliseks – muidu põhjustab jõgi halba ilma (samas: 6, 12, 19). Kuni kuningas Karli Tartusse tulekuni puhastasid talupoegade sõnul nende esiisad jõge igal aastal, kuid sellest ajast pole seda enam tehtud (samas: 24–25). Pastor seletab Vöhandu pühaks pidamist mitmeti: „Mõned ütlevad oma suures pimeduses: Pikse elupaik ja väljapääsemise koht on Vöhandus koha lähedal, kus see veski on olnud ja tema väljapääsutee suleti ja nüüd jääb halb ilm. Teised ütlevad, et ojal endal on selline loomus ilma teha“ (samas: 378).

Seoses Osula veski põletamisele järgnenud kohtuasjaga nimetab Gutsloff ka härja ohverdamist piksele ja kohalikku piksepappi. Selleks oli Erastvere mõisa talupoeg, väga vana mees (*sehr alter Kerl*) Vihtla Jürgen,¹⁹ kellelt, hoolimata kõrgest east tingitud ebaselgest hääldusest, on kirja pandud härja ohverdamisel loetud piksepalve (Gutsloff 1644: 362–364; PP 1939). See palve on juba alates 20. sajandi algusest olnud eesti rahvusliku omausu märgiliseks mälestiseks, mida on avaldatud populaarsetes väljaannetes, õpikutes ning muudes käsitlustes Eesti vanema kirjanduse ja rahvausu kohta (vt Kõiv 1998: 90; Tóth 2008: 28). Gutsloff märgib, et härja ohverdamine on osa iga-aastasest riitusest. Palvet loeb piksepapp siis, „kui ta nende õlut õnnistab, kui nad ülestõusmispühade paiku

¹⁹ Vihtla Jürgenit mainib Rootsi 1638. aasta maarevisjon Koigera küla (*Koigrakyll*) talupojana. Jürgeni kõrgele vanusele viitab ka asjaolu, et tema kasupojal, samuti Jürgenil, oli kaks poega, üks neist tööeline (Revisjon 1638: 47). Vihtla talud on Koigera külas alles tänini.

Erastvere kanti kokku tulevad, härja tapavad, ära söövad ja sealjuures ennast purju joovad ja rõõmsad on“ (samas: 364).²⁰

Gutslaff kirjeldab ka endisaegset ilmaennustamist Võhandu ääres, esitades selles kontekstis hiliseima teate inimohvrist Eestis (Gutslaff 1644: 24–28, 209–212, 362–364). Talupojad panid jökke kolm mõrda ning kui neist keskmisesse tuli soomusteta kala, vähk, luts või midagi sarnast, tunti muret saabuva halva ilma ja ikalduse pärast. Et saada head ilma, ohverdati härg – tõenäoliselt piksepalve saatel. Kui nüüd taas mõrda sattus soomusteta kala, korراتi ohverdust ja sama märgi veelkordsel esinemisel toodi ohvriks laps. Aga kui ilm nüüdki ei paranenud, ei jäänud muud üle kui oodata ja olukorraga leppida. Kui aga mõrda tuli soomustega kala, võttis rahvas selle rõõmuga vastu, oodates head ilma ja viljakat aastat. Gutslaff märgib, et raamatu kirjutamise ajal härjaohvrid jätkusid, kuid tulevikku mõrdade abil enam ei ennustatud – seda ei teinud isegi mitte ebausklikud. Kui ohverdati, tehti seda pikse pärast, mitte jõe le mõeldes (samas: 212).

Pastor mainib Võhandu jõe üleloomulikke omadusi teisteski seostes. Ta kirjutab kuuldusest, et jõe le ehitatud veskid annavad viljast välja rohkem jahu kui teised, mida peetakse samuti pühaduse märgiks (samas: 13). Gutslaff vahendab ka Vihtla Jürgeni sõnu: kord vana sõja ajal, kui kaks sõjaväge kokku said, tuli jöest välja ühe sinise ja teise kollase sukaga poisike, mispeale sõjaväed võitlema hakkasid (samas: 28). Ta kirjutab, et jõe ei pea pühaks mitte ainult eestlastest talupojad, vaid et jõe-usust on haaratud ka sakslased – „mitmed sakslased on talupoegade ka ühte usku astunud“ ja isegi mõned pastorid lasevad end sellega siduda (samas: 17–18, 24, 287). „Vene sõja ajal“ (s.t 1558–1582) võtsid tsaari teenistuses olevad tatarlased kohaliku Pulli-nimelise talumehe käest kõik raudriistad pandiks ja sundisid teda jõe puhastama, et head ilma saada (samas: 28). Ehk polnudki tegemist tatarlastega, vaid tsaariväkke kuulunud

²⁰ Gutslaffi tekstis võib märkus purjujoomisest olla ka hinnangulise värvinguga. Sakraalses aegruumis (näiteks pühade ajal seto kalmistukultuuris) ja rituaalide puhul võib alkohol olla olemuslikult rituaalse tähendusega, aidates avada sidet teisepoolsusega.

volgasoomlastega – maride või mordvalastega –, kellele on usklooduse pühadusse samuti omane?²¹

Gutslaffi raamatust ilmneb, et 1642. aastal põletatud veski polnud esimene omataoline. Mõned aastad varem olnud samale kohale ehitatud teine veski, kuna see aga oli põhjustanud samasugust halba ilma, olid talupojad selle hävitanud, mispeale ilm kohe paranes (samas: 12). Võimalik et just seda veskit märgib 1638. aasta maarevisjon väikse veskina, mis oli olnud Osula külas, kuid revisjoni ajaks maha põlenud ja „täiesti mahajäetud“ (Revisjon 1638: 146, 147).²² Sama lause maarevisjonist näitab, et pinged olid õhus juba 1638. aastal. „Äärmise vajaduse korral“ lubasid inimesed siis uue veski ehitada vana väikese maha põlenud või põletatud (*abgebrandt*) veski kohale, kuid mõisa lähedale ei lubatud ühtegi veskit rajada. Ilmselt käib jutt Sõmerpalu mõisast. Võimalik et Sõmerpalu lähistel on jõge peetud veelgi pühamaks kui Osulas ning arvatud mingit mõisalähedast vägagi konkreetset piirkonda kas pikse elupaigaks või jõest välja käimise kohaks. Talupojad nimetasid jõe ääres veel viit põlenud veski aset, kõik hävitatud vägivallaga (Gutslaff 1644: 285).

Võhandu jõega seotud uskumustes väljendub pühaduse ja sellest tulenevate keeldude piiritletud iseloom ja kontekstuaalsus. Soovides tõestada ebausku ekslikkust, märgib Gutslaff, et vesiveskeid, kalatõkkeid ja voolu takistavat rämpsus usutakse püha jõge rüvetavat, kuid paadiga sõitmist, vette kukkunud oksti, suplemist, hobuste jootmist ja seda, kui suured loomad – hobused ja põdrad – vette urineerivad, samuti kalapüüki ja postidel sildasid, ei pea ebausklikud pühaduse rüvetamiseks (1644: 46–49, 260 jj). Sellest

²¹ Selle mõttekäigu esitas keegi kuulajatest 8. augustil 2014. aastal Osulas toimunud Kaika suveülikoolis pärast minu Võhandu-teemalist ettekannet.

²² *Es ist nur ein fliesszhen im Dorff Ossula, da zuuorn ein kleine Mühlchen gestanden so abgebrandt vnd Jtzo gantz wüst leiget, da man zur noth ein Mühlchen wieder bawen kan; weil aber in der nähe die Hoffes Mühle gebawet, vermeinet man: man werde dahin keine andere Mühle bawen.* (Revisjon 1638: 147). Evar Saare arvates ei pruukinud see veskikoht üldse paikneda Võhandul, vaid selle lisaharul. Osula küla sees Parinamäe lähedal suubub Võhandusse Parisoo peakraav, mille alamjooks on sügava oruga oja, sobiv väikese veski rajamiseks.

kirjeldusest nähtub, et rahvausu kohaselt on kõige tõsisemaks ülesastumiseks jõe pühaduse vastu just veevoolu takistamine.

Gutslaffi raamat jäi kauaks unustuse hõlma. 1788. aastal jutustab Vöhandu veskiloo ümber Chr. Fr. Scherwinzky (1788). Eestikeelse lugeja ette jõuab Gutslaffi sõnum aastal 1884 ajalehes *Oma Maa*, kus Mihkel Veske avaldab tõlgituna raamatu kolmanda ja neljanda peatüki – ajaloolises mõttes kõige informatiivsemad (Veske 1884: 13–16, 40–43). Edasi levib teadmine Pühast Vöhandust Matthias Johann Eiseni raamatus „Eesti muistsed jumalad ja vägimehed“ (Eisen 1920: 34–36), mida ilmus Kooli Noorsoo Kirjavara sarjas kolm trükki (1. tr 1913; 2. tr 1918; 3. tr 1920). Siiski ei kõnele see raamat veski hävitamisest, vaid üksnes Kõu ja Pikri palumisest Vöhandu ääres ja härjaohvrist. 1930. aastal ilmub Aino Kallase novell *Pyhän joen kosto* (1930), mis järgmisel aastal avaldatakse eestikeelses tõlkes kui *Püha jõe kättemaks* (1931). Teadmine pühast Vöhandust püsib ka läbi nõukogude aja, kajastudes kooliõpikutes, samuti tänini säilinud Pühajõe nimes.

Püha jõe kättemaks

Pühaduse mõiste on seotud erilisusega, piiridega, tavapärasest erineva ja normeeritud käitumisega (Anttonen 1998). Pühas ruumis kehtivad teistsugused reeglid, nende rikkumine võib endaga kaasa tuua ootamatu karistuse. Arhailises animatistlikus loodusetunnetuses võivad loodusobjektid, nende seas ka Vöhandu jõgi, olla tundvad ja toimivad olendid. Gutslaffi teatel (1644: 378) arvas osa talupoegi, et jõgi ise maksab kätte pühaduse rüvetamise eest. Arusaamad sellele järgnevast jõe kättemaksust kajastuvad ka mitmes pärimusteates Vöhandu kohta.

Innevanastõ kutsuti Vöhandu vai Voo jõkõ Pühajões. Ku jõe le ehitädi veski Sömmörpalu mõisan, sös vesi nõssi üle pervi ja lahksõ veski är'. Ku kiäki läts jõe vett reostama, sös jõgi massõ kätte ja kas uput või vaivas süüdläse surnus.

EK RK I 19, 213 (140) < Urvaste khk, Vaabina v – A. Reigo < August Koobak, 70 a (1958)

Sõmerpalust läbi juusk Pühä jõgi. Pühajõe pervepää! olnu vanastõ üts ohvõrdamise kotus, kos kasusiva tammõ. Siit kõrd üts Papp tulnu ja ragunu maha tu ohvritammõ. Kui ta peräst lännu jõe viirde, tulnu üts suur laine ja veenu Papi jõkkõ ja sinna tiä uppunugi. Könõldas et jõgi massõ usu töotamise eest kätte.

ERA II 245, 223/4 (8) < Urvaste khk, Sõmerpalu v – E. Jeeger < rahvasuust (1939)

Need tekstid on liialt erinevad Gutsclaffi veskiloost, mille moraal seisnes juba kirjutamise ajal selles, et veski ehitamisele tegelikult karistust või kättemaksu ei järgnenudki. Pole kuigi tõenäoline, et neid napolisõnalisi lugusid võiks olla inspireerinud ka Aino Kallase *Püha jõe kättemaks* – sealgi jääb kõlama karistuse puudumine. Karistust pühaduse rüvetamise eest väljendab järgnevgi tekst, mis kõneleb Vagula ja Tamula järve rändamisest:

Ka „Oma Maale“ saadan ühe lookese Vagula ja Tammula järvest, mis rahva suus nii räägitakse: Ned kaks nimitatud järve seisnud enne Linnamäe soos ja keegi ei teadnud nende nimesid. Seal vaatanud Vagul valuga pealt, kuidas „Püha“ ehk Võhandu jõe pinda patune rahvas rojastanud, tema peale tammisid teinud ja tema jooksu takistanud. Vagul ei jõudnud seda kannatada. Parajal heina ajal võtnud ta oma reisi ette ja hüidnud: „Tammula tagane Vagul vajub ja tahab Püha jõe pinda puhastata.“ Üks naene aga, kes parajal ajal senna saanud, kui Vagul nii hüidnud ja täies jõuus edasi hakkanud tormama, palunud naene: „Vagul vennakene, anna mulle aega, kunni ma oma palaja heina saadu pealt saan ära võtta.“ Nii pea aga Vagul oma nime nimetamist kuulnud, saanud ta pahaseks ja jäänud seisma; Tammul aga taganenud kõrvale, et Vagulalle teed anda edasi tormamiseks; ei teadnudki, et Vagul juba seisis. Nii saanud siis Tammul tüki maad ede poole ja heale poole kõrvale. Sellega saanud siis järvede nimed rahvalle teada ja järved jäivad senna, kus nad praegu on, seisma.

EKS 4° 5, 273/4 < Põlva khk, Navi – Joosep Melzov

Muistenditüüp rändavatest järvedest on Eestis laialt tuntud (Eisen 1920; Eller 1994; Remnel 2014). Ülal esitatud tekstis ei pahanda järved aga enda solvamise pärast, vaid lähevad appi inimestest ahistatud pühale jõele.

Võhandu ja Uku

Esiletõstmist väärib Võhandu-äärsete pühapaikade tihe seos sõnaga *uku*. *Uku*-toponüümika hulk on Võhandu ümbruses, eriti muud Kagu-Eesti tausta arvestades, märkimisväärne (ill. 3: b). Linnamäe mõisa lähedal, jõest paarisaja meetri kaugusel oli mehekõrgune ja suure lohuga Uku kivi (või *ukukivi*), mille asunik laskis õhku 1923. või 1924. aastal, ja kõneldud on ka piksejumala sünnikohast (Valper 2010a: nr 308) sama mõisa juures.²³ Väikest mäge Kirumpää lähistel Võu jõe ääres Liitva metsas on peetud Uku elupaigaks.²⁴ Ühes ülestähenduses Võuküllast nimetatakse, et Ukut usuti elavat Võhandu kaldal.²⁵ Teine teade räägib Võhandu kaldal kasvanud mitmesajaaastasest, Ukuks kutsutud tammest, mille juures inimesed põua ajal vihma palunud. Puutüvesse olnud lõigatud nina, silmad ja suu (Valper 2010a: nr 286).²⁶ Tähtsad ja tuntud paigad on ka *Uku saar* Paidras²⁷ ja *Uku koobas* Süvahavvas jõekalda liivakivipaljandis (ill. 4). See, praeguseks sisselangenud koobas oli 1940. aastal umbes 1,5 m kõrgune. Paika, kuhu „vanad eestlased“ ohverdama ja palvetama käinud, arvatud Uku elukohaks.²⁸ Kuna Ukut on üldiselt peetud eesti muinasusundis äikesega seotud jumaluseks, asetub Uku-teadetega olemuslikult samasse ritta 1895. aastast pärinev romantilise värvinguga ülestähendus Kõuele ohverdamise paikadest Võhandu alamjooksu piirkonnas (ill. 3: c):

²³ Andmed: Endel Saaron (snd 1914), Linnamäe mõis > Heiki Valk (1984).

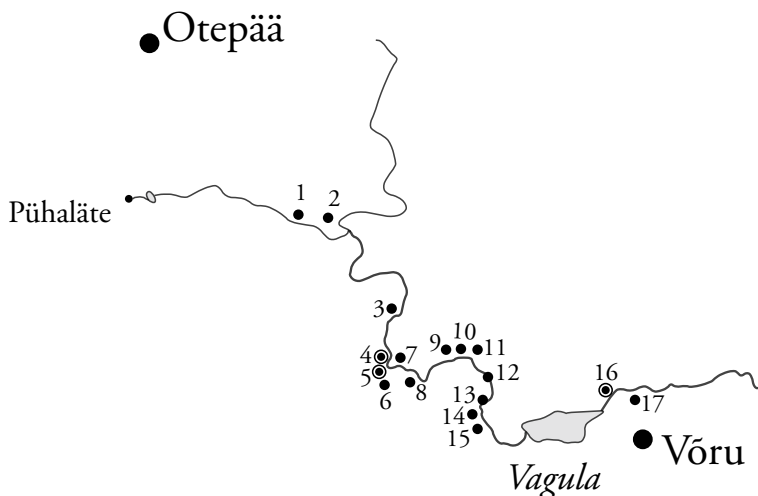
²⁴ E XV 32 (195) < Põlva khk – M. J. Eisen (1926).

²⁵ ERA II 246, 35 (4) < Võõpsu – Maria Vari < Vilma Helimets (1939).

²⁶ EFA II 20, 366/7 < Urvaste khk, Linnamäe k – H. Varik, Linnamäe pioneerirühm (1958–60) (1996).

²⁷ E 54624 (2) < Põlva khk – M. J. Eisen (1917).

²⁸ ERA II 271, 479–480 (26) – Daniel Lepson (1940).

Ill. 3. Looduslikud pühapaigad Võhandu ääres. Joonis: Maria Smirnova.
a – pühapaigad, b – uku / Uku nimega seotud paigad, c – külad, mille
pühul on 1895. a mainitud „Kõuele“ ohverdämist.

Vagulast ülesvoolu: 1 – Kooraste Kustu Kõrgemäe (ohvrikoht),
2 – Mudsina (ohvrikivi), 3 – Sulbi (ohvrikoht), 4–7 – Linnamäe (kaks
ohvrikivi, Uku tamm ja püha mänd), 8 – Muuga Räägu (pärnapuu),
9–11 Tinnipalu mets (kaks ohvrikivi ja raviallikas), 12 – Osula (koht jões),
13–15 – Sõmerpalu (püha koht jões, kivi, pühad tammed);

Vagulast allavoolu: 16 – Liitva (mägi), 17 – Kirumpää (koht jões),
18 – Paidra (saar ja kivi), 19 – Vastse-Koiola (ohvrikivi), 20 – Himmiste
(ohvrikoht), 21 – Süvähavva (Uku koobas), 22, 23 – Süvähavva (ohvri-
koht ja allikas), 24 – Pindi (ohvrikoht), 25–26 – Võuküla (püha pihlakas,
ohvrikiviga Sokamägi), 27 – Võuküla (oletatavasti rituaalse tähendu-
sega linnamägi), 28 – Leevaku (ohvrikoht), 29 – Jaanikeste (ohvrikoht),
30 – Nulga (tammedega ohvrikoht ja koobas), 31 – Nulga (ohvrikivi),
32 – Räpina Maidomägi (ohvrikoht), 33 – Räpina (püha pihlakas).

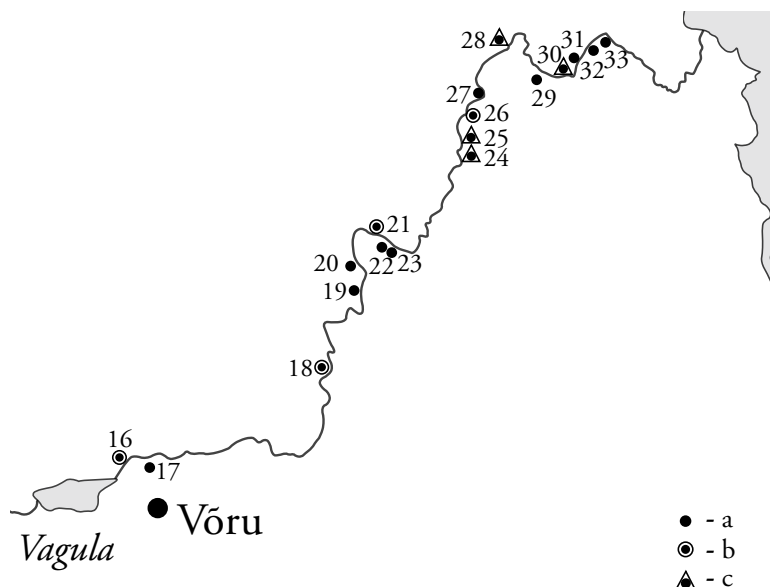

Fig. 3. Sacred natural sites along the Võhandu river.

a – sacred sites, b – sacred sites with the name uku / Uku, c – villages where offering to Thunder was mentioned in 1895.

Upwards from Lake Vagula:

1 – Kooraste Kustu Kõrgemägi (offering site), 2 – Mudsina (offering stone), 3 – Sulbi (offering site), 4–7 – Linnamäe (two offering stones, sacred spring, and Uku's oak), 8 – Muuga Räägu (sacred lime tree), 9–11 Tinnipalu mets (two sacred stones and a healing spring), 12 – Osula (place in the river), 13–15 – Sõmerpalu (sacred place in the river, offering stone, sacred oaks);

Downwards from Lake Vagula: 16 – Liitva (hill), 17 – Kirumpää (place in the river), 18 – Paidra (island with an offering stone), 19 – Vastse-Koiola (offering stone), 20 – Himmiste (offering site), 21 – Suvähavva (Uku's cave), 22, 23 – Suvähavva (offering site and a spring), 24 – Pindi (offering site), 25–26 – Võuküla (sacred tree, sacred hill with an offering stone), 27 – Võuküla (ring fort, probably of cultic meaning), 28 – Leevaku (offering site), 29 – Jaanikeste (offering site), 30 – Nulga (offering site and a cave), 31 – Nulga (offering stone), 32 – Rāpina Maidomägi (offering site), 33 – Rāpina (sacred tree).

Hiieasemid on Võu, Võhandu ehk Voo jõe ääres palju. Kus kaunid kaljud, lõhnavad lõhmused, toredad toomingad ja hiilgavad hiiepuud õite ehtes Püha Võhandu kallast kaunistavad, sääl olnud ikka enne Eesti esivanematel kuldne koduke ja jumal „Kõule“ kõige südamlikum ohvri annetamine. Neid kohtasid on nimelt: Võuküla, Pindi, Leevaka, Friedholmi ja mujal kohtadel.

Mss 107b – J. Punnisson (1895)

Kuigi rahvapärases usunditeadvuses on Uku kui muinasjumala tähendus mõõtnatult kasvanud tänu „Kalevipojale“ ja alates 19. sajandi teisest poolest viljeldud rahvuslikule pseudomütoloogia, ning kuigi Oskar Loorits on püüdnud tõestada Uku-pärimuse pseudolisust või kuulumist varauusaegsete soome laenude hulka (Loorits 1936), on *uku*-sidusa pühapaigapärimuse hulk Võhandu kallastel piisavalt suur selleks, et äratada tähelepanu ja taas tõstatada küsimus nende teadete autentsusest. Kuna Uku nime ei esine ei Gutsloffi raamatus ega selle ümberjutustustes – juttu on vaid piksest –, ei saa *uku*-sidus kohapärimus olla Gutsloffi tagasipeegeldus. *Uku*-teadete rahvaehtsusele viitab ka asjaolu, et vastav pärimus ei ilmne romantilise ilmega narratiivides, vaid juhupudemetena – kas kohanime osana või ohvrisaaja äramainimisena. Seos kindlate paikadega pärimusmaastikul on tugev argument traditsiooni autentsuse kasuks.

Kuna suulises tekstis suurtähti pole, jääb piir nähtuse- või liiginiimedele ja isikunimedele vahel väga ebamääraseks. Õigupoolest on suurtähe kasutus vaid üleskirjutaja eelteadmiste ja valiku küsimus. *Uku*-pärimuse ja vastava nimeosisega toponüümide puhul on tähtis teadvustada, et arusaamu Ukust kui isikulisest, äikest haldavast jumalast on oluliselt võimendanud juba „Kalevipoja“ ilmumise aegadest juurdunud kirjaviis – häälikukombinatsiooni *uku* kirjutamine pärisnimelise Uku vormis. Selline kirjpilt ja rahvusromantilise taustaga teadmine eestlaste omadest jumalatest on suulise pärimuse kogumisel ja kirjapanekul kindlasti mõjutanud hilisemate kogujate kirjaviisi, mistõttu kõnekeelne ja kuulud *uku* on kirjutatud suurtäheliseks jumalanimeks. On ülimalt tõenäoline, et eesti kohapärimuse Uku-teadetes on suurtähe kasutamiseks põhjust

Ill. 4. Uku koobas Süvahavval Võhandu kaldpaljandis. Foto: K. Kalamees, 1924. (ERM fk 461: 191)

Fig. 4. Uku's cave in a sandstone outcrop at the bank of the Võhandu river.

andnud üleskirjutaja teadmine sellest, et Uku oli muinaseestlaste tähtsamaid jumalaid. Siiski näib häälikukombinatsiooni *uku* olevat vanas rahvaomases keelekasutuses tähistanud pigem pikset kui hingestatut ja jumalaks peetud loodusnähtust (või nähtusolendit) kui isikulist äikesejumalat. Samas on läänemeresoome keeltes mõisted „pikne“ ja „vanamees“ omavahel seotud²⁹ ning sõna *ukko* tähendus „vanamees“ on ühisläänemeresoomeline (vt ka Masing 1998, 39–40). Sõnade *uku* ja *pikne* semantilise sidususe taustal saavad ka Võhandu-äärsete *uku*- (või „Uku“) paikade seosed piksega ilmsemaks ja kaotavad pseudomütoloogilise värvingu. Niisiis võiks rahvaehtsa, kirjakultuuri-eelse Võhandu-sidusa Uku-pärimuse sisuks ja sõnumiks olla Gutsloffi mainitud teadmine, et Võhandu on pikse, teisisõnu *uku* elukoht või et siin paiknevad tema elukohad. Selle arusaama on Gutsloff selgesti ka esile toonud. Pastori teatel arvasid mõned inimesed paika, kus pikne jõest välja käib, asuvat kusagil uue veski lähedal ja uskusid seda olevat veski ehitamisega suletud (Gutsloff 1644: 378).

Arvestades Võhandu pikkust ja pikseusu üldist levikut, on iseeneest ootuspärane, et pikse (ehk *uku* ehk Uku) elupaigaks peetud kohti polnud jões üks, vaid mitu. Nii pole vähimatki põhjust pidada Gutsloffi teadet pikse elamisest Võhandus Sõmerpalu mõisa lähedal vastuoluliseks ülestähendustega *uku* (või Uku) elukohast Süvahavval, Paidras või Liitvas. Pilk kaardile (ill. 3: c) näitab pealegi, et need paigad asuvad üksteisest võrdlemisi ühtlasel kaugusel. Gutsloffi pikset aitab (pseudo?)mütoloogilise Uku-jumalaga siduda ka 1880. aastate alguses talletatud pärimus, mille kohaselt Toolamaa mõisa maal usuti vanasti, et piksejumal *Uuko* (*Uukko*) elukoht oli

²⁹ Soome keeles tähistab äikest sõna *ukkonen*, vadja keeles *huko*. Eesti keeles on mõiste „äike“ seotud mõistega „äi“ (deminutiivne vorm). Wiedemanni sõnaraamatus on *kõu* tähenduseks „vanamees“, „esiisa“, „vanaisa“. Eesti vanas rahvapärases keelekasutuses on piksemürinat sageli peetud vanaisa või vanamehe tegevuseks („vanaisa müristab“, „taevaisa müristab“); sisult sama tähendavad nüüdiskeeleski püsinud *äikese*- ja *kõuemürin*. Uku ja pikse seos ilmneb ka võru keeles, kus *uku*-sõna modifikatsioonina esineb *kuku* (väljend müristamise kohta: *kukutätä törölös*) (Evar Saare kommentaar). *Uku* sellisest teisendvormist tuleneb ka Kanepi kihelkonna tuntuima ohvripuu, Kuku tamme nimi.

Vöhandu jõe ääres. Rahvas palunud temalt põua korral vihma ja suure saju korral vihma lõppemist (Veske 1884: 43). Üks tähtsamaid pikse (või „Uku“) elukohti oli aga Sõmerpalus – sellele viitavad nii Gutsloff kui ka mitmed eespool nimetatud pärimusteaded.

Vöhandu seosest piksega ja Ukuga kõneleb ka pärimusteade pikse kättemaksust uhkele ja rikkale Vöuküla taluperemehele. Mees, kes sõitis uhkuse pärast jaanipäeval reega ning pikset ähvardas, kaotas välgulöögist tekkinud tulekahjus oma majapidamise.

Teine niisugune talu oli Voo jõe ääres Vöu külas n. n. Sokamäel, kus ka muistsel ajal Ukule ohvertati. Ka sel maapidajal oli raudväravad ja väga rikas. Ta sõitis suvel jaanipäeva ajal saaniga Räpinas, mitu hobust saani ees. Tõusis pikse pilv, välgu sähvatused ja müristamine tema ümber. Siis sai mees selle üle pahaseks; ähvardades rusigaga taeva poole: Enne võid Sa kolm korda higistada, enne kui mina vaeseks jään. Koju jõudes oli tema talu välgust maani maha põlenud.

ERA II 245, 701 (4) < Toolamaa v, Leevaku k – Jaan Konsap < Oskar Konsap (1939)

Vöukülas on Ukut peetud veejumalaks,³⁰ Süvahavva Uku koopas olüvat elänu jõõ vai piksejummal.³¹ Siin kajastub kaude Gutsloffi mainitud seos: pikne on mingil viisil seotud vee või jõega.

Inim- ja loomohver

Henriku Liivimaa kroonikast võime lugeda, et inimeste ohverdamine ei olnud Eestis muinasaja lõppjärgus tundmatu (HLK XXVI: 7) ning sama võib oletada ka Bremeni Adami kroonika põhjal, mis räägib inimeste ohverdamisest *Aestlandis* (vt Jonuks 2002). 16.–17. sajandiks oli inimohver siiski üldiselt juba ammu minevikku jäänud, vähemasti ei kajastu see tollastes kirjalikes allikates enam mujal kui seoses Vöhanduga (vt ka Valk 2015). Siiski leidub kajastusi inimeste ohverdamisest ka Vöhandu ümbruse

³⁰ ERA II 245, 697 (1) < Jaan Konsap, Toolamaa v, Leevaku k < Oskar Konsap (1939).

³¹ RKM II 67, 447/9 (36) < Röpina khk – Samuel Karopun (1957).

suulises traditsioonis. Nii olevat Vastse-Koiola mõisapargis asuvale ohvrikivile *viidud kõiksugust kraami ja isegi inimesi ohvriks*.³² Et tegemist on pärimuskatketega, kus mälestused inimohvrast on seotud kindlate loodusobjektidega, võib informatsiooni pidada võrdlemisi usaldusväärseks – samasisulisi teateid leidub seoses ohvrikividega teisi. Inimohvrit mainib ka järgmine, Paidrast pärinev teade:

Siit lätt möödä vana eesti rahva pühä jõgi. Tal om nimi Vöhandu. Nüüd uuvõmbal aol üteldäs – Voo. Inne sakslasi ol'l taa Pühä Vöhandu. Siia ohvõrdati latsi. Muud kah ohvõrdati. Siin om veel ohvrikivigi alalõ. Ta om Paidra teest veitkõnõ kõrvalõ. Vöhandun eläsi vetejummal – veteisand. Noil ol'l pal'lo nimmi. Ei olõ täpselt meelen.

ERA II 160, 355/6 (3) < Vastse-Nursi v < Rõuge khk, Pindi v, Pindi k, Karja t – Ilja Daniel < Peeter Märdimäe, s 1865 (1937)

Inimohvri taga võib peituda muistne arusaam, mille kohaselt on jõgi olend, kes nõuab inimesi (vt ka Valk 2015). Rõuge kihelkonnas on räägitud, et Vöhandul ei ole Võru (s.t Kirumpää) lossi juures põhja: seal elab *vii jummal*, kes võtab enda juurde igal aastal seitse inimest (Loorits 1951: 223).

Siinkohal väärib märkimist teade, mille kohaselt naist karistati püha jõe reostamise eest surmaga:

Räägu talu all om vanast jyy [Vöhandu] veeren olnuq üts suur lõhmus. Tuud om pühäs peetü. Jökõ nimitäs kah nüüdkiq viil pühä Vöhandu. Üts naistõrahvas om trehvänüq sääl lõhmusõ all latsõ mähkmekeisi mõskma. Om üles antu, et tä om nii roppu asja sääl mõsknuq. Ommaq tapnuq tuu naisõ arq.

ERA II 259, 265 (3) < Urvaste khk, Muuga k, Kikka t. < Annemõisa – E. Kirss < Jüri Kikkas, s 1860 (1939)

Vanas rahvausundis leidub argielu puudutavaid, nüüdsel ajal arusaamatut tagamaaga reegleid, mille rikkujaid karistati surmaga – näiteks

³² ERA II 244, 651/2 (4) < Põlva khk, Viira k – L. Toode < Erich Toode, 45 a (1939).

ei tohtinud abielunaine katmata peaga või põlleta majast välja minna. Niisugustel keeldudel ja karistustel on ilmselt laiem uskumuslik tagamaa – nii reeglite rikkumine kui ka pühaduseteotus võivad kaasa tuua suure, tervet kogukonda tabava õnnetuse, mida süüdlase surmamine aitab ära hoida. Ka eespool nimetatud pärimusteed sellest, et jõgi uputab kättemaksuks temaga seotud normide rikkujat, võivad endast kujutada ähmastunud ja „poetiseerunud“ mälestusi üleastumisele järgnenud surmakaristustest.

Märkimisväärne on, et Gutslaffi mainitud härjaohver Vöhandule suulises traditsioonis ei kajastu – seda isegi hoolimata koolihariduses tugevasti võimendatud piksepalvest ja üldlevinuks saanud teadmiseset härja ohverdamise kohta. Nii võime arvata, et Gutslaffi sõnumi sekundaarne tagasipeegeldus trükisõnas pole ümberkaudse rahva Vöhandu-pärimuse loomisel ja kujundamisel etendanud kuigi olulist osa. Samas esineb pärimuses teateid loomohvrst Vöhandu ääres mitmelgi juhul, näiteks seoses ohvrikiviga Tinnipalus.

Kärgula vallas Tinnipalo surnuaia all asub kivi nimega „Munga kivi“, kuhu vanasti usklikud igal aastal ohvriks tõid valge vasika, eeldusel, et sellega kindlustada vilja ikaldust. Selle kivi ligidalt voolab ka püha Voo jõgi, kust viib sild üle, mida hakati ka selle järele „Munga“ sillaks hüüdma.

ERA II 246, 109 (9) < Kanepi khk, Põlgaste v < Kooraste v – V. Soldan < Kusta Talv, 77 a (1939)

Loomi ohverdati ka Paidra vana vesiveski juures, kuhu rahvas kogunes suve teisel poolel kord aastas toimunud ohvripidustusteks:

Kui mina Võru maakonnas, Lasvas elasin, tuli mitu korda juttu endise aegsete eestlaste ohvertamisest. Kus pattu andeks saamise mõttes: Kõrge Looja ja kaitseja Jumalale aastas üks kord ohvrit viitud. Ümberkaudne rahvas tulnud suveaegus Paidra vana veski asemele kokku (Mitte praeguse veski juure.) Pääl pool uut Paidra veskit, arvata pool versta, ehk natuke enam. Seal on alpool vana veskiaset, jões üks ilus saar, kus praegu suur kivi seisab, kelle juures vanaste ohvertatud. – Ohvrilooma andmine, käinud selle kolga

rahval, nende seas ringi: iga aasta saanud üks valge oinas viitud. Seda ohvri kohta näitas mulle Pindi kiriku võõrmünder ja valitseja, Jumala teenistuse pidaja herra Sabe, kui õpetaja tulla ei saanud. Meie läksime hr Sabega jala põllu peenart pidi, nimetatud kohale. Paidra talu pool oli väiksem jõgi, kust meie purret pidi saarele läksime: Suur Võhandu pühajõgi seisis tagapool. Saarel leidsime suure kivi, enamiste maasees: väiksem jagu päälmaa, laiad kivilapakat, olivat, maha põlenud. Saarel kasusid ilusad toomed ja lihavad leppad. Seda kivi näitas hr Sabe, üteldes: Siin on meie esivanemad ohvertanud, igaaasta sügise poolel suvel ühe valge oina. – Eesite peetud väike palve, oinale kätt peal pidades. Oina veri pidanud inimeste patude eest jumala juures inimeste eest vastutama. – Selle peale tapetud oinas. Veri lastud anumasse. Tehtud tuli ohvri kivi ligi, kus oinaveri ära põletatud saanud. Liha lõigatud tükides, kuna liha pärast, ohvritules vardas küpsetud: mida kokkutulnud pidulised ära söönud. Naestel pidanud leib ligitoodud olema. Pidulised söönud oinaliha küpsest. Oltud ohvripidul rõõmsad, laultud rahva pidu laule. Kuidas seda rahvas seekord mõistnud. /---/ E 49495/6 < P. Lensin < Hr. Sabe (1915)

Selle teksti puhul väärrib märkimist erinevus võrreldes Gutsclaffi kirjutatuga – ohvriloomaks pole mitte härg, vaid valge oinas – ning tugev seos konkreetse koha ja kohalike inimestega. Siiski on ohvritoomise kirjeldus samasugune nagu Gutsclaffil (1644: 364): talupojad söövad tapetud ohvrilooma liha ja pidutsevad rõõmsalt. Märkimist väärrib ka Paidra ohvrikoha paiknemine kõrvalises maanurgas – Rõuge kihelkonna lahusmaatüki ja Põlva kihelkonna piiril asuval jõesaarel. Just kõrvalistel äärealadel püüsid vanad kombad kauem.

Võime vaid oletada, et kui Gutsclaffi ajal mäletati jõeale laste ohverdamist – nagu pastor märgib, oli mõrdatega ennustamine tema ajaks kadunud –, siis kaugemas minevikus võis Võhandu kallastel tegemist olla hoopis tõsisemate inimohvritega. Võib pidada tõenäoliselt, et laste surmamine oli viimane etapp muinasaegse algupärase ja keskajal hääbunud inimohverduse traditsioonis. Varem võidi piksele ohvriks tuua täiskasvanuid, näiteks sõjavange või

keeldudest üleastujaid, kes olid oma käitumisega kutsunud esile jõe, pikse või jumalate pahameele. Just sedalaadi inimohvritele võivad viidata vähesed pärimusekatked, mille püsimiseks on kindlasti andnud tuge seos konkreetse paigaga maastikul.

Pühakohad Võhandu ääres

Teadmine Võhandu pühadusest ilmneb ka jõe kallastel olnud looduslike pühapaikade arvukuses (ill. 3). Kuigi nende kõigi paiknemine jõe ääres või läheduses ei pruugi tuleneda jõe pühadusest, vaid sageli võib põhjuseks olla hoopis külasüdamiku jõeäärne asend (looduslikud pühapaigad pole enamasti külast kaugel), on Võhandu kaldal või jõe ääres või selle lähedal olevate ohvri-, püha- ja ravikohtade arv siiski märkimisväärne.³³ Samasisuline, üldistava iseloomuga mõtteavaldus, kuigi ajastuomaselt „vanade eestlastega“ vürtsitatud, on 1927. aastal üles tähendatud Sõmerpalust:

Et vanad eestlased Võhandu jõge pühaks pidasid, olnud tema ääres mitmel pool ohvrikive, ainult asukohti pole päris kindlalt teada. Tõnise päeval viinud rahvas ohvripaikadele Püha Tõnisele andeid: pool sea pääd, teri ja kausiga leent.

EKIA, f 199: 30, 31 < Urvaste khk, Mustja k, Simmula t; Sõmerpalu k, Villemi t – A. Laurson < Mari Vedler, 78 a; Peeter Parts, 70 a (1927)

Kui päris ülemjooksul, kus jõgi on veel väike, Võhandu ääres asuvalt püha- ja ohvrikohadest teateid peaaegu ei ole – erandiks on vaid jõe alguseks peetav Pühaläte (Valk 2015) –, siis alates Koorastest kuni Vagulani on neid mitmeid. Võhandu-äärsete ohvrikohdade reas on esimene Kooraste Kustu Kõrgemägi (reg nr 10979).³⁴ Kuigi seal on oletatud keskaegset kabelikohta, võib paiga pühadus ulatuda hoopis kaugemasse minevikku. Üks ohvrikivi on asunud

³³ Üldiselt on arvestatud jõest kuni 400 m kaugusele jäävate paikadega.

³⁴ Sulgudes olev number viitab kultuurimälestiste riiklikule registrile (www.muinas.ee/register). Teated Kõrgemäe kohta: Raid 1921, 11; EKIA 199:41, 30 – Helmi Preem-Aspel < Leena Mandel (1930).

kusagil Kooraste ja Mudsina vahel metsas. Sulbil Kärgula algkooli juures olnud koht, kuhu käidi palvetama ja kus on ohverdatud (Valper 2010a: nr 202), Linnamäe mõisa juures Utital on Uuri kiriku ase püha männiga (samas: nr 287) ning Linnamäel asub Võru-Viljandi maantee põhjaküljel väike madal suurelohuline ohvrikivi (reg nr 13660). Sellest veidi kagus, maantee lõunaküljele jääval mäel oli ukukivi (või Ukukivi, vt lk 21), Linnamäe lähedal Muuga külas Räägu talu juures jõe ääres kasvanud aga püha lõhmus (samas: nr 285, vt lk 28). Edasi allavoolu on teateid kahest ohvrikivist – Tinnipalu metsas asub Else- või Helsekivi (samas: nr 207) ning Hutt'a palus on olnud Munga kivi (samas: 289). Tinnipalus, mitte kaugel jõest ja Elsekivist, on ka ravitoimeliseks peetud veega läte. Võimalik et sama paika puudutab pärimusteade Elsekivi läheduses olnud väiksest allikast, kuhu katku ajal rattarummuga liha veetud, et taud kaoks.³⁵ Nagu juba märgitud, on Sõmerpalus kõneldud ohvrikivist ja pühadest tammedest³⁶ ning üht sealset jöekääru on peetud *pühaks kotuseks*, kus kohalik maa-arst haigeid ravis (vt 38–39).

Vagulast allavoolu jäävaid esimesi pühapaiku on samuti juba nimetatud. Liitval on selleks kungas metsas, Kirumpääl koht jões, Paidras saar ja kivi, Vastse-Koiolas ohvrikivi. Himmistes on räägitud pühapaigast Vöhandu kaldapaljandis:

Vastse-Koiola vallas on Himmiste küla, kus – koht asub Vastse-Koiola mõisast 5 versta Vöhandu ääres ala pool mõisat – järsk paekivist jõe äär on. Sää! üteldakse ka koopaid olevat. Ise ma sää! ei ole käinud, aga jutude järgi võin aimata, et sää! hiie või mõni sarnane püha koht on olnud. Igatahes oleks soovitav, kui seda kohta mõni asjatundja järele vaataks, niisama ka rahva juttusid kuulaks. Hilja aegu üteldi säält veel mitmesuguseid asju leitud olevat.

Mss 123b (7) – Aug. Kinsigo (1914)

³⁵ E 53697.

³⁶ ERA II 245, 223/4 (8) < Urvaste khk, Sõmerpalu v – E. Jeeger < rahvasuust (1939).

Edasi järgnevad pühapaigad Süvähavval. Tähtsaim ja tuntuim neist on ülalnimetatud Uku koobas, kuid oluline koht on olnud ka Vösomägi küla teises otsas ja jõest lõuna pool:

Veriora vallah vai enditseh Palo vallah Sävähavva küläh om Vösomägi, sääl oll vanast ohverdet Jakobe päävä aigo. Ohvres oll viidü villa ja lamba päid-jalگو. Räpinä opõtaja oll laskno säält puu kõik maaha rako ja ohverdamise kotussõgi ärä häötädä. Opõtaja oll lubano egalõ ütele, kes säält ohverdamast kätte saias, 20 paare vitso laskõ anda. Tuu hirmuga jätivä rahvas sääl ohverdamise maaha.

ERA II 271, 477 (23) < Rápina khk, Leevi v, Tuudipalo k – Daniel Lepson < Peep Otsing, 87 a (1940)

Samas külas mainitakse veel silmaallikat – *Sävahavval om läte, ku silma haige, sis mõstas sääl suud. Ma olli lats, imä juhata mu ka sinna.*³⁷ Järgmine ohvrikoht asub Võukülast veidi lõuna pool Pindil:

Räpinä kihelk. Veriora vallas Pindi külas – Võu ehk Võhandu jõe ääres on ühe talu õues üks veiklane rinnakas, mida rahvas ohvri mäeks kutsub. See Ringakas on küll enamiste ära veetud ja keller sinna sisse tehtud, aga siiski peavad rahvas seda kohta pühaks. Keldre ehitamise ajal on säält ka mitme suguseid vanu rahasid leitud, mis vist ohvirahadeks on pruugitud. See ohvri mägi olnud vanast üks kuulus koht, kuhu väga kaugeltki on inimesed käinud ohvertamaks; Siis kasvanud sääl ka mõned vanad pärna puud.

E 29216 – Anton Suurkask < Rápina khk (1896)

Mitu ohvrikohta on teada Võukülast. Tähtsaim neist on ohvriki-viga ohvripaik Sokamäel, jõekaldal külast põhja pool, kus pärimus räägib ohverdamisest Ukule.

Veel siis, kui polnud ristiusku, austati jumalaid hiimägedel. Võhandu jõgi oli vanal ajal pühaks jõeks, sest arvati, et müristamisjumal Uku elab Võhandu kaldal. Võuküla ligidal Võhandu kaldal asus hiie-mägi. Mäel kasvasid suured vanad tammed, pärnad, kesk küngast

³⁷ RKM II 209, 421 (19) < Rápina khk, Sävahavva k – Ellen Liiv < Miina Viia, 95 a (1966).

asus ohvrikivi. Rahvas austas hiimäel jumalaid ja ohverdas ohvrikivil. Võhandu hiimäel peeti pidustusi Uku auks, toodi palve ja tänuohvreid. Ohvriks toodi osa viljast ja ohvriks pidi alati toodama seapea. Kui seapea oli olnud väike, siis ei julgetud ligidale minna, vaid visati kaugelt ja üteldi: „Ole rahul jumalakene, tuleval aastal toon suurema.“ Vanal ajal olevat räägitud, et hiimäel asuv ohvrikivi läheb iga kümne aasta järel 3 päeva enne suvist pööripäeva keskööl Võhandu jõkke loputama, sest inimesed suitsutavad ta mustaks. Rahvas uskus, et ohvrikivi alla on peidetud varandust. Kuid räägiti, et selle kättesaamine on raske, sest kui kivi läheb jõkke loputama, siis võis küll varandust minna otsima, aga kivi tulnud hiigla ruttu tagasi ja surmanud varanduseotsija.

ERA II 246, 35 (4) < Võõpsu alevik – Maria Vari < Vilma Helimets (1939)

Kõnealuse *peseja* kivi kohta õnnestus kohapeal andmeid saada veel 2010. aastal. Siis võis kuulda, et kohalikud naised on kivile salamisi seapäid viinud veel enne viimast sõda. Võuküлага võiks seostuda ka alljärgnev teade püha pihlaka kohta:

Räppina kihelkonnas V. külas seisnud küla karja vainu pääl üks suur pihlakas. Selle pihlaka juurde tulnud küla naesterahvad igal neljapäeval sel õhtul Jumalat paluma; oma karja elajide perast ja toonud ka omad andeid ja nimelt punaseks värvituid villaseid lõngu, ja lina kolkmeid ja ka omad hõbedased sõled, nii palju kui kellegi jõud kandis. Need anded pandnud nad siis selle pihlaka oksade külge.

E 18168 (4) < Räpina khk – Daniel Konsand (1895)

Võukülas paistab hiljutiste arheoloogiliste kaevamiste põhjal sakraalsesse konteksti kuuluvat ka Võuküla linnamägi, sest Võhandu oru kõrgel kaldal asuvalt valliga piiratud linnuseõuelt ei saadud ühtegi leidu ning elutegevusele viitav kultuurkiht puudub täiesti. Samas näitavad valli alt, valli seest ja linnuseõuelt saadud süsinikudateeringud, et valliga piiratud alal on tegutsetud väga erinevatel aegadel – alates rooma rauaajast kuni muinasaja lõppjärguni (Valk jt 2011: 59–63). Võuküla puhul väärib märkimist veel

kahtlustäratav toponüüm *Hiisi koobas*³⁸, samuti teade, et buda munk vend Vahindra olevat ühte kõivu pühaks nimetanud. Kui pühamees läinud läbi küla ja näinud kase najale pandud rõuguredelid, sõimanud ta peremehe läbi: „...kas sa ka tead, mis puu see on ja mis asja sa vaevad püha puud!“³⁹

Täpsemalt määratlemata pühapaik on olnud veel Leevakul, järgmises külas Võukülast allavoolu,⁴⁰ edasi järgneb ohvrikoht Jaanikeste külas:

Jaanikeste küläh (Räp. kih.) Jaan Maltoni? krundis usaia takah Võu jyy veereh, mäe külel om viil osa toomõ puhmu näta, mes vööni viise on kasunu, nii et tühi plats keskpaagah. Vabõrna kasunuvva ka sääļ puhmus. Kats kõivo omma säält jo maha rajotu, kannu õnnõ ommaq viil nätäq. Sinnä tuudu ohvrit. Om ka illos kotus: katõlõ poolõ või mäki vahet pite Võu jõke müüdä nätä. Alla poole – Friedholmi mõisanni ülespoole P? küläni. – Nüüd om säält mäe veerest, ohvõrdamise kotussõ mant peremiis kiä ehitämise tarbes auku vidi inemese luu maa sisest löüdnü. Jala jyy poole – pohja p – pää mäe poolõ – lõunõ poolõ. Mõlõmba kõrve jala luuq 1 1/2 sügäväh – pää mäe puul sügävämbäh. Vana rahvas ommaq külnü, et nuurõmbalatsõq – midäge halva sääļ es tiiseq, et pühä piässe. Sys kerkot es olõ, tuu oll nääde Jumala koda nii kyik. Kiäke es tohe säält puhmu sisest kos (vabõrna) marjo süvväq – sys kea ol’l sõõnüq toll jäänüq pää haigüs. Ütskõrd tullu paar nuurtmiist tsuklõmast ja heedänüvä sinnä pikäle, sys paistannyq kaala üles ja tennü hirmust vallu, nii et paar päivä miis olli q ku surma hädäh, sys alanu är. Kuu aja peräst tullu jälki tuusama tõbi ja nii käänü pääle, kuu aigo vahet ja jälkki – niikavva ku miis vanas läts ja kuules.

H II 52, 800/6 (78) < Rápina khk – J. Poolakess (1894)

Mõned kilomeetrid allavoolu jääb ohvrikoht Nulga külas Rahumäe mõisapargi vastas jõeäärsel Lipualusel (reg nr 11564), kus kasvasid tammed ja Võhandu kaldapaljandis oli nüüdseks varisenud

³⁸ EELIS Pärandkultuuri objekt: 707:PAP:003.

³⁹ Eesti Keele Instituudi kohanime kartoteek.

⁴⁰ Mss 107b. – J. Punnisson (1895).

koobas.⁴¹ Samas külas asus ka ohvrikivi, kust möödudes ohverdati leiba, liha, kala või muud söödavat.⁴² Räpinas on ohvrikoht olnud veskijärve poolsaarel, veski ehitamisel jõe sulgemiseks ära veetud Maidomäel, kuhu jaanipäeviti ohverdamas käidi.⁴³ Veel kasvas Räpina mõisapargis suur pihlakas, mille alla käidi neljapäevaõhtuti ohverdamas ja loomadele õnne palumas.⁴⁴

Täpsemalt lokaliseerimata jääb Raigla külas kirja pandud teade Võhandu nelja meetri kõrguse liivakivipaljandi seest välja jooksnud pühast allikast, kus ravimas käidud ja kuhu ande viidud.⁴⁵

Kõrge Võhandu jõe kalda seest niriseb allikas. Selle kalda kõrgus on umbes 4 meetrit. Ta vesi on külm ja selge. See allikas jookseb suvel kui ka talvel. See allikas on olnud püha koht ja pealegi veel arstimise koht. Kui olnud käsi või midagi muud haige, kohe mindud ja toodud „Püha allika“ vett ja pestud sellega haiget kohta. Ja see pesemine olla alati terveks teinud. Allikale pidanud ka iga kord midagi jätma kas taskuräti, kindad või muud. Ta veest saanud paljud terveks ja sellepärast kutsutaksegi seda Pühaks allikaks.

ERA II 245, 560/1 (6) < Räpina khk, Räpina v, Raigla k, Tamme t – Felix Kohus < Liisa Kohus, 80 a, < Põlva khk, Kioma v, Tännas-silma k (1939)

Mõistagi pole kõik looduslikud pühapaigad ühesuguse tähenduse ja kaaluga ega pruugi seostuda Võhandu pühakspidamisega. Selles suhtes võib vähem oluliseks pidada pärimusteateid üksikutest ohvripuudest ja raviallikatest, mis seostuvad 19. sajandi suure kultuurimurrangu eelse aja külaelu olmepraktikaga. Teated ohvrikividest, *uku*-pärimus ja ülestähendused, milles kajastub jõe pühadus, võiksid aga olla märksa enama kaaluga, seostudes Võhandu või pikse austamisega.

⁴¹ E I 15 (90) (192?).

⁴² EKmS, Veske M 28 v 9, 46 (3) < Vö, Mihkel Veske.

⁴³ Urgart 1922, 42; E I, 15 (89) < Räpina khk – Matthias Johann Eisen (192?).

⁴⁴ RKM II 12, 595 < Räpina khk – Jaan Tolmusk < Anton Saarman, Samuel Keerd ja Artur Ziugand (1947).

⁴⁵ ERA II 245 560/1 (69) < Liisa Kohus < Raigla k – Felix Kohus (1939).

Kirjapandud veskilugu ja suuline traditsioon

Gutslaffile raamatu kirjutamiseks ainet andnud veski hävitamise loo tagasipeegeldused pole rahvaluulekogudesse talletatud Võhandu-pärimuses kuigi arvukad, hoolimata sündmuste paljukordsest kajastumisest kirjasõnas. Otsest sidet võib eeldada vaid ühe, 1927. aastal üleskirjutatud loo puhul (Valper 2010a: nr 277).⁴⁶ Teises, 1939. aasta teates on raske eristada autentset pärimust sellest, mis tuleneb Gutslaffist või kujutab endast raamatus kirjutatu rahvapärast edasiarendust ja/või põimumist eheda pärimusega:

Sõmerpalu mõisa omanik Molleri isa oli ehitanud püha Voo jõe veeski, nimega Harjuveski. Erastvere Vihtla külas oli vanasti Munkade asukoht. Mungad ei lubanud aga püha jõge [rüvetada] ja lasksid oma voliliselt veski ära lahkuda. Seda ei kannatanud aga mõisa härra ja laskis Mungad viimsegi ära tappa. Kui see veski jäi siiski saatuse hoolde, kus veel praegugi mõningaid palke maas näha on. Siis ehitas mõisa omanik jõe ülemjooksule uue veski nimega Osula, mis ka praegu alles on.

ERA II 246, 109/11 (10) < Kanepi khk, Põlgaste v < Kooraste v – V. Soldan < Kusta Talv, 77 a (1939)

Kolmas, 1983. aastal talletatud teade on ilmselt mõjutatud Gutslaffist, kuid loosse on lisandunud uus, Eesti kirikupärimusele omane motiiv – päeval tehtud töö öine lõhkumine.

Pühajõe kättemaks

Muiste peeti Võhandu jõge pühaks, sest seal pidanud elama vete-haldjas. Mis vetehaldjale ei meeldinud, seda ei tohtinud rahvas teha. Kord hakanud üks mõisnik Harjumäe külje alla jõe veeski ehitama. Kui veski valmis, olnud suur viljaikaldus. Rahvas arvanud, et vetehaldjas ei tahtnud, et püha jõe voolu takistati ja saatis rahvale karistuseks viljaikalduse. Hakatud nõu pidama, kuidas veski lahti

⁴⁶ EKIA, 199: 30: I, 47/8 < Urvaste khk, Sõmerpalu v – Agate Laurson < Jüri Piirman, 75 a; Peeter Parts, 70 a (1927).

saada. Ühel ööl kogunenud külaelanikud kokku ja lõhkunud veski maha ning kandnud kivid laiali. Kui mõisnik sellest teada saanud, läinud ta väga vihaseks ning käskinud veski uuesti üles ehitada. See aga ei õnnestunud, sest kõik see, mis päeval ehitati, lammutati öösel talupoegade poolt. Veski ase on veel praegugi Harjumäe juures jões näha. Seal on jões palju kive. Veel praegugi nimetatakse Vöhandu ülemjooksu kuni Vagula järveni Pühajõeks.

EK RK III 19, 18 < Urvaste khk, Osula k – T. Lokk < Hilda Iher, 66 a (1983)

Loo kõneleja oli haritud ja suure lugemusega – tema mehe suguvõsaga olid seotud Osula ümbruses 1930. aastatel tegutsenud taarausulised –, ning loo pealkirigi on ilmesti inspireeritud Aino Kallasest. Samas on tegemist mitmeid põlvi kohaliku, pärimust tundva ja kandva inimesega.

Jõevesi kui püha ja eriline

Üksikud pärimusteed räägivad ka Vöhandu jõe vee erilistest omadustest, mis taas kaude viitab jõe pühadusele.

Tootsi ja Rüütli talu krundis „Parinamäel“ (mis praegu männa metsa all) olnud vanasti „tsukelus vann“, kuhu paljud tervist käinud parandamas. Praegu on umbes paari sülla pikune lohk, „haud“ säääl kohal. Mäe otsas on läte. See olnud tol ajal, kui veel Vöhandut pühaks peetud. Isegi võõralt maalt tulnud Vöhandusse tervist otsima.

EK I A, f 199: 30, 47 < Urvaste khk, Ala-Järvere, Mäe-Pardsi t; Mustja k, Simmula t – A. Laurson < Aleksander Kala, 61 a; Mari Vedler, 78 a (1927)

Tähelepanuväärne, et terviseabi tuldi otsima isegi „võõralt maalt“. Kas leidub siin kaudne kooskõla Gutsloff'i teatega, et Vöhandu pühadust tunti kogu Liivimaal? Jõeveega on haigusi ravitud veel võrdlemisi hilisel ajal – 1960. aastatel. Sõmerpalu külas lasi kohalik ravitseja abiotsijatel jõekäärus Mäeotsa talu juures jalutada, käskides ka lapselastel iga päev jões supelda – hoolimata nende vastumeelsusest

külma vee ja jões ujuvate rästikute suhtes. Jõekääru kutsuti *pühä kotus*. Lastel ei lubatud seal rumalusi teha, vette sülitada ega sinna prahti loopida.⁴⁷ Sõmerpalu vallas Hänike külast pärit, 1920. aastaid kajastavate mälestuste kohaselt ei tohtinud Pühajõe ääres saunas käijad jõkke seebivett ega mingit muud reovett valada – see oli kirjutamata seadus.⁴⁸ Jõevee erilisele osundab samuti teade, et laste ristimisel on tavalisele veele eelistatud Võhandu vett:

Pühäjõgi om taa. Et ristimisevett ei tohi kaost võtta, tuli Pühäjõöst võtta. Meil ol' l ristimine, siss tõime ka jõevii, es taheta nigu kaovett. Tolleperäst ta vast ol' legi Pühäjõgi. Köstre tul' l kodo ristma, siss ütél ette, et toogõ jõõvesi.

EFA I 21, 7 (17) < Kanepi khk, Koigera k, Püssümäe (Kuldi) t < Kooraste k < Otepää khk, Vidrike k – K. Tamm < Pärja Kongo, s 1914 (1997)

Usule jõevee erilistesse omadustesse võib kaude viidata ka teade, mille kohaselt suri Rootsi sõja ajal Rootsi väepealik seetõttu, et jõi vett „võõrast jõest“ (Valper 2010a: nr 178).

Pühaduse taandumine

Kõik pärimusteaded, mis on talletatud alates 19. sajandi viimastest kümnenditest, märgivad Võhandu pühaduse kuulumist minevikku – teisele poole praeguse aja ning vana, ennemuistse aja rajajoont. Teadmine jõe pühadusest on taandunud käsikäes ristiusu sügavama omaksõutuga. Oluliseks murranguks oli seejuures jõeusu keskmeks olnud Urvaste kihelkonda 18. sajandi algupoolel haaranud vennastekoguduste liikumine, mida tugevasti toetas Urvaste kogudust aastail 1732–1750 teeninud kirikuõpetaja Johann Christian Quant (Ilja 2002: 23–28 jj). On teada, et vennasteliikumise raames usule ärganud talupojad hävitasid kihelkonnas ise 60–80 looduslikku

⁴⁷ Andmed: Eha Hergauk (snd Käremägi), Sõmerpalu küla (2011).

⁴⁸ Andmed: Arvis Kiristaja (2014) < Leonhard Toom, s 1917 (1970). L. Toomile oli seda rääkinud tema vanaisa.

pühapaika (samas: 27). Kõnealuse ajastu konteksti kuulub samuti lugu sellest, kuidas õpetaja Quandt Võhandu jõe pühitses:

Osula jões ol' l kah säänest asja olnuq. Urvastõ Vant ol' l põhendänüq jökõ, selle kutsutaskiq pühä Võhandu. Vanaqjuudaq olliq jõest vasta söimanuq, et saiavaras, saiavaras. Opetaja võtnuq ütestpaigast saia. Ei olõq müüjät man olnuq. Pandnuq rubla asõmõlõ. Ütelnüq näile kah pääle, et kuis ti tuud es näeq, kui ma raha asõmõlõ panni. Pidänüq näq vaikimä.

ERA II 259, 320 (6) < Urvaste khk, Kärgula v, Helsi t < Rõuge khk, Viitina v – E. Kirss < L. Poter, s 1870 (1939)

Kuigi loo eesmärk on rahva silmis lugupeetud kirikuõpetaja nutikuse esiletoomine, peituvad selles ilmselt mälestused millalgi 18. sajandi teisel veerandil toimunud jõepühitsusest – tõenäoliselt vennastekogudustesse kuuluvate talupoegade toel ja ehk algatuselgi toimunud eksortsismiriitusest. Samas kajastab tekst ka mälestusi jõe varasemast pühadusest mittekristlikus võtmes. Kristuse tundmisele ärganud talupoegade jaoks olid jõgi ja sellega seotud vanad uskumused saanud negatiivse värvingu. Just vennastekoguduste-aegne kultuurimurrang on tõenäoliselt kustutanud kollektiivsest mälust seosed Võhandu ja pikse vahel. Need seosed on jälgitavad vaid kaude, pärimuspaikade ja kohanimedega vahendusel.

Samas on jõe pühaduse taandumisele kindlasti kaasa aidanud 19. sajandil, eriti alates selle keskpaigast toimunud suured muutused ühiskonnas, mõttelaadis ja kultuurimudelil. Edumeelsete põllumeeste ajastu saabudes asendus usk jõe pühadusse usuga hariduse ja teadmiste jõusse. Vana aeg ja sellega seotud uskumused kaovad põlvkondade vahetudes koos neid kandnud inimestega.

Praeguseks on mälestused Võhandu kunagisest pühadusest järjepidevalt säilinud peamiselt vaid Pühajõe nimes. Urvaste kihelkonna kohapärimuse kogumisel 2005., 2006. ja 2010. aastal ei andnud vanematele inimestele esitatud küsimused uut teadmist jõe pühaduse ja sellega seotud uskumuste kohta.⁴⁹ 2012. aastal sai

⁴⁹ Andmed: Valdo Valper, Eesti Kirjandusmuuseum.

Ill. 5. Pühajõe sõja (1642) mälestuskivi Osula Harjumäel. Foto: Heiki Valk
Fig. 5. Commemorative stone for the 'War for the Sacred River' (1642).

küsimus, kas oli keelatud Vöhandut rüvetada või sinna loomakorjuseid visata, küll jaatava vastuse, kuid väga nüüdisaegses võtmes: ei tohi, sest inimesed käivad seal ujumas.⁵⁰ Samas on Gutsclaffi sõnumit Osula 1642. aasta veskipõletamisest kohalike seas hoolega hoitud ja taaselustatud. Selle märgiks on oletatava veskikoha lähedusse Harjumäele 1972. aastal kodu-uurijate vabariiklikuks kokkutulekuks püstitatud suur mälestuskivi (ill. 5), mille paigaldamise korraldas Vöhandu kolhoos. Algul oli kavas lasta tekst raiuda jões lebavale suurele kivile, aga kolhoosimehed arvasid, et kes see seal ikka kirja lugemas hakkab käima. Nii otsustati tuua suur kivi juba välja kujunenud jaanituleplatsile.⁵¹

⁵⁰ Andmed: Kristjan Sander (10.08.2012) < 1932. aastal sündinud küsitletu Soohara külast.

⁵¹ Andmed: Evar Saar < Aadu Iher Osulast (09.08.2014).

Arutelu: laiem taust ja pühaduse põhjused

Võib arvata, et Vöhandu jõgi on kaugemas minevikus olnud püha tõenäoliselt kogu oma ulatuses – alates algusest kuni suubumiseni Lämmijärve. Sellele viitavad nii veski hävitajate tulek jõe alamjooksu piirkonna mõisate maadelt ja Setomaalt kui ka looduslike pühapaikade suur hulk jõe alamjooksu ümbruses.

Milline on Vöhandu kui püha jõe koht Eesti laiemal pärimustaustal? Pühajõe nimega veekogusid on Kagu-Eestis vähe.⁵² Seda nime kannab vaid Väike-Emajõgi oma ülemjooksul alates Pühajärvest kuni Sangasteni (Eesti jõed 2001: 257) – ilmselt seoses Pühajärvega. Sama nimega on oja, mis voolab Kalijärvest Vöhandusse Pindi kirikust u 2 km kaugusel. Urvaste kihelkonnast on teada üks Pühaoja (Valper 2010b: 17). Pühajõe nimetus on kogu Eestis haruldane: Pühajõgi on Kärlas, Kõigustes ja Jõhvi kihelkonnas. Thomas Hiärni teatel peeti ka Kasari jõge pühaks ning Lääne-Nigulas mainitakse 1515. aastal jõge nimega *Puyeck* (Tamla 1985: 125; Eisen 1996: 60–61). Kagu-Eestis võiks *püha* mõiste seostuda veel Ahja jõega, kuid siiski mitte otsesõnu, vaid ohverdamist tähistava sõna *ahi* (gen. *ahja*) kaudu.⁵³ Kuna sama sõnatüvi seostub ohverdamisega ka saami keeles ja kuna Ahja pühakspidamine suulises traditsioonis otsesõnu ei väljendu, võiks tegemist olla väga vana hüdro-nüümiga. Usku, et jõevoolu peatamine võib kaasa tuua veekogu pahameele, on mainitud veel seoses Emajõega. Pärimuse kohaselt kutsunud Emajõgi pärast Kivisilla ehitamist (1779–1784) appi oma poegi Pedja ja Piibe jõge, sest „ema rinnad olid kinni kaetud“ (Loorits 1949: 380).

Ka järvedega seoses esineb *püha*-nimetust Eestis harva. Toomas Tamla järgi on Pühajärvesid Eestis teada kuus (Tamla 1985, 125;

⁵² Autori sellekohast muljet kinnitab Evar Saar (Võru Instituut), kes tegeleb Kagu-Eesti kohanimedega uurimisega.

⁵³ Suur- ja Väike-Taevaskoja kõrgeid liivakivipaljandeid Ahja jõe kaldal on samuti peetud pühaks. Suur Taevaskoja paljand ulatub veepinnast 22,5 meetrit kõrgemale. Paljandist, kus 2013. aastal toimus suur varing, voolab välja püha Emaläte ning läheduses asub ohvrikivi. Paljandi vahetus läheduses olev, ohvrikivina tähistatud kivi tegelikult ohvrikivi ei ole.

Eisen 1996, 60; Remmel 2014). Kuulsaim neist asub Otepää lähedal ja olevat saabunud rännates läbi õhu.⁵⁴ Kagu-Eestis on Pühajärveks kutsutud ka Kalli või Leego järve Emajõe Suursoos. Kuna giste väikeste pühajärvede kajastusi võib leida kohanimesed, kuigi järved ise on praeguseks kadunud (Eisen 1996: 60).

Soomes on veekogusidusaid *pyhä*-toponüüme seletatud paikade asumisega piiridel ja veelahkmetel (Anttonen 1996: 111–116). Kui Eestis saab mõnede *püha*-veekogude pühadust seostada ruumilise liminaalsusega ehk paiknemisega ääremaadel (nt Leego Pühajärv Tartumaal, Kantküla Pühajärv Virumaal, Võõbu Pühajärv Järva- maal) või pärimusega järve taevast allasadamisest (nt Otepää ja Kantküla Pühajärv), ei sobi selline seletusviis kuidagi Võhandu puhul. Jõgi ei asu piirimaadel, vaid tihedalt asustatud piirkonnas. Võhandu pühadusel peavad olema teised tagamaad.

Gutslaffi järgi on Võhandu pühadus otseselt seotud piksega. Sama ilmneb ka pärimusteadetes, kus jõeäärsete pühapaikade side *uku*'ga on ilme. See seos on märksa tugevam kui mujal Kagu-Eesti veekogupärimuses ega saa olla juhuslik. Ka pole ühegi teise jõe kohta räägitud, et see võiks ilma muuta. Võimalik, et Võhandu pühaduse lätted peituvad looduse kohta tehtud tähelepanekutes – tõdemuses, et jõgi tõmbab ligi äiksepilvi või pikset. Meie päevil võib seda täheldada Pahtpää külas: Võhandu ääres on äikest tihti, kuid kaugemal on kuiv.⁵⁵ Välgu ligitõmbamist mainitakse otse- sõnu ka seoses piksejumala sünnikohaga Linnamäe mõisa taga (Valper 2010a: nr 308). Just looduslik tegur – äikse ligitõmbamine või piksepilvede liikumine – võis olla selle märgiks, et Võhandu on pikse elupaik, ja anda alust jõe pühaks pidamisele. Senised meteoroloogilised vaatlused ei kinnita ega lükka ümber oletust, et jõgi tõmbab pikset ligi: ilmavaatlusjaamu on jõe ümbruses vähe ja pole olnud ka vastavat küsimusepüstitust.⁵⁶ Kaudset seost piksega võib leida aga ka Võhandu nimes – sõna *vihanta* tähendab soome ja karjala keeles nii haljendavat, lopsaka taimestikuga paika kui ka

⁵⁴ E II 42 (221) – Matthias Johann Eisen < I. Blius, Otepää khk.

⁵⁵ Andmed: Diana Salf, Räpina khk, Pahtpää küla (2010).

⁵⁶ Sven-Eerik Enno e-kiri autorile (25.02.2011).

tumemat vihmapiilve või piksepiilve (Saar & Kiristaja, ilmumisel). See tähenduslik side ei pruugi olla juhuslik, sest lõunaeesti keele ja soome keele vahelisi seoseid, mis kajastavad vanu, idapoolse läänemeresoome kultuuriruumi raames toimunud kokkupuuteid, on rohkelt teisigi.

Sama oluline kui ilma ja Vöhandu kohta tehtud tähelepanekud on aga nende levimine jõe ümbruse elanikke sidunud suhtlusvõrgustikes, mille keskteljeks oli jõgi kui liikumistee. Seda, et Vöhandu jõgi toimis suhtluskanalina veel 17. sajandil, näitab tõsiasi, et Osulasse ehitatud veskist teadsid ka jõe ääres maid omanud kaugete mõisate talupojad. Seda tuli hävitama rahvast lisaks Urvas-tele ka teistest kihelkondadest – Otepäält, Põlvast, Räpinast ja Vast-seliinast ning isegi piiritagusest Setomaalt.

Samas ei vaja rahvapärased arusaamad pühadusest ratsionaalset selgitust. Olles kord juba tekkinud, kandub teadmine pühadusest edasi pärimuse vahendusel. Traditsiooni ja eelmiste põlvkondade autoriteeti pühaduseteadvuse allikana kajastab ka Gutsblaffi raamat, seda kahe eestikeelse väljendi vahendusel: *Ninda se rahwas kõneleb* (Gutsblaff 1644: 258) ning *Se om meye vana Vsk. Ninda need Wannambat meile opnut ommat* (samas: 266). Kindlasti on kultuuritraditsiooni järjepidevust aidanud elustada, hoida, uuesti luua ja kinnitada juhtumid, mil keeldude eiramisele ja reeglite rikkumisele on järgnenud ootamatult saabunud õnnetus.

Lõpetuseks

Niisiis ei piirdu andmed Vöhandu jõe pühaks pidamise kohta üksnes Gutsblaffi teadete ega Pühajõe nimega. Viiteid selle kohta leidub ka suulises pärimuses, millest mõndagi on läbi aegade ja eri paigust talletatud rahvaluulekogudesse. Vöhandut on peetud pühaks väga kaua, teda on tajutud elusolendina ja arvatud pikse elupaigaks. Sõnapaariga *Püha Vöhandu* minevikus seotud uskumuste ja kommete mitmepalgelisus, ajaline mõõde ja dünaamika avanevad iseäranis selgesti erinevate ja eriaegsete allikate koos vaatlemisel. Rootsiaegseid andmeid ja suulist pärimust kõrvutades

ilmneb pärimuse sisu muutumine ajas. Samas ühendab Gutsblaffi teateid ja 20. sajandil talletatud pärimusekatkeid läbiva joonena teadmine jõe pühadusest. Võib arvata, et Võhandu on kaugemas minevikus olnud püha kogu oma ulatuses – alates algusest kuni suubumiseni Lämmijärve. Sellele viitavad nii veski hävitanud talupoegade tulek jõe alamjooksu piirkonna mõisate maadelt ja Setomaalt kui ka looduslike pühapaikade suur hulk jõe alamjooksul.

Üldiselt ei korda Võhanduga seotud rahvaluuleandmed Gutsblaffi ega jutusta tema teateid ümber. Suuline pärimus on paljutahuline ja mitmekihiline ning annab tunnistust jõe pühaduse eri tasanditest, rikastades tunduvalt pilti, mis on esitatud Pommerist pärit pastori jõeraamatus. Samas korduvad suulises traditsioonis mitmed Gutsblaffi mainitud motiivid: teadmine pikse elukohast jões (või selle lähedal) ning mälestused loomade ja inimeste ohverdamisest, sealjuures enamasti mitte üldsõnaliselt, vaid seoses konkreetsete paikadega.

Pärimuskillud Võhandu pühadusest ei esinda laialt levinud rändmuistendit, vaid kajastavad Eesti rikkas usundimaailmas ainulaadset juhtumit. Kuigi ilma muutmise võimet on omistatud ka mõnele teisele veekogule, on Võhandu jõgi oma piksepärimusega nii Eesti kui ka Baltimaade veekogude seas seni teadaolevalt ainulaadne. Teadmine jõe pühadusest ei ole täiesti kadunud ka praegu, kuigi nüüdseks väljendub see valdavalt vaid toponüümi kasutamises.

Uurimistööd on toetanud Euroopa Liidu Euroopa Regionaalarengu Fond (Kultuuriteooria tippkeskus), Haridus- ja Teadusministeerium (IUT 20-7) ja Eesti Teadusfond (grant 8510).

Kasutatud allikad ja kirjandus

Arhiiviallikad ja lühendid:

EAA = Eesti Ajalooarhiiv

E = M. J. Eiseni kogu (EKM)

EFA = Eesti Folklooriarhiiv (EKM)

EKLA = Eesti Kultuurilooline arhiiv (EKM)

EKM = Eesti Kirjandusmuuseum

EKS = Eesti Kirjanduse Selts (EKM)

ERA = Eesti Rahvaluule Arhiiv (EKM)

ERM = Eesti Rahva Muuseum

KRK = Eesti kirjanduse ja rahvaluule õppetooli kogu (EKM)

Mss = Jaan Jungile ja Eesti Kirjanduse Seltsile saadetud kirjade kogu (Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituudi arhiiv)

khk < kihelkond; v < vald; k < küla, t < talu

Kirjandus:

Anttonen, V. 1996. Ihmisen ja maan rajat. „Pyhä“ kulttuurisena kategoriana. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia, 646. Helsinki.

Eesti jõed 2001 = Eesti jõed. Koostanud Arvi Järvekülg. Tartu, 2001.

Eisen M. J. 1917. Pühad veed. – Eesti Kirjandus, XII, 304–314.

Eisen, M. J. 1920. Rändavad järved. – Eesti Kirjandus, XIV, 305–317, 321–332.

Eisen, M. J. 1920. Eesti muistsed jumalad ja vägimehed. Tartu.

Eisen M. J. 1996. Esivanemate ohverdamised. Tallinn.

EJONK 1986 = Eesti NSV jõgede, ojade ja kraavide ametlik nimistu. Tallinn.

Eller, I. 1994. Rändavad loodusobjektid eesti rahvatraditsioonis. Suuline pärimus ja rahvakultuuri piirkondlikud eripärad. Tartu Ülikool. Peaseminaritöö. Käsikiri TÜ etnoloogia osakonnas.

- Gutslaff, J. 1644.** Kurtzer Bericht und Unterricht von der Falschheilig genandten Bäche in Lieffland Wöhhanda. Daraus die Unchristliche Abbrennung der Sommerpahlschen Mühlen geschehen ist. Aus Christlichem Eyfer, wegen des Unchristlichen und Heydnischen Aberglaubens gegeben von Johanne Gutslaff, Pomer. Pastorn zu Urbs in Lieffland. Dorpat.
- Ilja, V. 2002.** Vennastekoguduse (herrnhutluse) ajalugu Liivimaal (Lõuna-Eesti) III. 1729–1750. Tallinn.
- Jonuks, T. 2002.** Inimohver eesti eelkristlikus usundis. – Mäetagused, 19, 125–134.
- Kallas, A. 1930.** Pyhan joen kosto. Helsinki.
- Kallas, A. 1931.** Püha Jõe kättemaks: kaks ballaadi. Tõlkinud Friedebert Tuglas. Tartu.
- Kiristaja. A. 2003.** Setomaa kohanimed. – Seto Instituudi Toimetised, 1. Tallinn.
- Kõiv, L. 1998.** Einblick in die livländige geistige Welt des 17. Jahrhunderts: Johannes Gutslaff. Kurtzer Bericht und Unterricht ueber die falschheilig genandten Bäche in Lieflant Wöhhanda... – Kirik ja kirjasõna Läänemere regioonis 17. sajandil. Koost Piret Lotman. Acta Bibliothecae Nationalis Estoniae / Eesti Rahvusraamatukogu Toimetised, VII. Tallinn, 85–105.
- Loorits, O. 1936.** Uku. – Virittäjä, 40: 3, 256–267.
- Loorits, O. 1949, 1951.** Grundzüge des Estnischen Volksglaubens. 1, 2. Skrifter utgivna av Kungl. Gustav Adolfs akademien för folklivsforskning, 18: 1, 18: 2: 1. Uppsala, Köpenhamn.
- Masing, U. 1998.** Eesti usund. Tartu.
- Revisjon 1638** = Liivimaa 1638. a. maarevisjon. Eesti asustusala, I. Kaguosa. ENSV Riigi Keskarhiivi Tartu Osakonna Toimetused, 1 (7). Tartu, 1941.
- PP 1939** = **Pikse palve : 1644.** Tartu, 1939.
- Raid, V. 1921.** Kanepi khlk. kirjeldus. Käsikiri TÜ arheoloogiarahiivis.
- Rathlef C. 1852.** Hydrographische Karte von Liv-, Esth- u. Kurland. Reval.

- Remmel, M.-A. 2014.** Veekogud Eesti ja Soome kohapärimuses. – Muistis, koht ja pärimus, II. Pärimus ja paigad. Muinasaja teadus, 25. Ilmumisel.
- Saar, E., Kiristaja, A. Ilmumisel.** Võhandu jõgi. – Eesti kohanimeraamat. Koost Peeter Päll.
- Scherwinzky C. F. 1788.** Etwas über die Ehsten, besonders über ihren Aberglauben. Leipzig.
- Tamla, T. 1985.** Kultuslikud allikad Eestis. – Rahvasuust kirja-pane-kuni. Uurimusi rahvaluule proosaloomingust ja kogumislööst. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi Toimetised, 17. Tallinn, 122–146.
- Tóth, S. 2009.** Vana tartu kirjakeele arendaja Johann Gutsclaffi jälgedel. – Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringu keskuse aastaraamat, V. Tartu, 27–44.
- Valk, H. 2015.** Pühast Võhandust, Pühalätest ja jesuiitide mainitud ohvrijärvest Otepää lähistel. – Ajalooline Ajakiri. Ilmumisel.
- Valk, H., Ulst, I., Metssalu, J., Lillak, A. 2011.** Excavations on the hill forts of south-eastern Estonia: Nooska, Kaloga, Karula, Võuküla and Lääniste. – Archaeological Fieldwork in Estonia 2010, 49–72.
- Valper, V. (koost) 2010a.** Metsast leitud kirik. Mõtsast lõütü kerik. Urvastõ kohapärimus. Koost Valdo Valper. Eesti Rahvaluule Arhiivi Toimetused, 28. Tartu. 2010.
- Valper, V. 2010b.** Urvastõ kihelkonna kohapärimuse tunnusjooned. – Metsast leitud kirik. Mõtsast lõütü kerik. Urvastõ kohapärimus. Koost Valdo Valper. Eesti Rahvaluule Arhiivi Toimetused, 28. Tartu, 16–33.
- Weske, M. 1884.** Wanad ohvrikohad. – Oma Maa. Teaduste ja juttude ajakiri, 1, 13–16; 2, 40–43.

THE SACRED RIVER VÕHANDU IN POPULAR BELIEFS AND ORAL LORE

Summary

Võhandu is a river in Southeastern Estonia, it begins close to Otepää and flows into Lake Pskov (Figs. 1, 2). On its upper course it is known as Pühajõgi ('sacred river') and data about its former sacredness are reflected both in written data and oral lore. Although its beginning is considered to be at Saverna village in the official treatment, the source of the river is, as known from historical data, in another place – ca. 15 km southeast of Otepää.

The present article is inspired by a book printed in 1644 and written by Johann Gutsclaff, the pastor of Urvaste parish. The message of the book is that the Estonian peasants considered the river sacred and believed it to be the home of Thunder. The local landlord had built a water mill on the river in 1640, and the peasants believed it to be the reason for the long-lasting bad weather that was hindering the water flow by its dam. They gathered on the night before July 8, 1642 and destroyed the mill.

The article discusses folkloric data referring to the sacredness of Võhandu River against this background provided by Gutsclaff. The pastor's book reflects the popular fear of the sacred river's revenge for sacrilege – hindering the water flow. The same idea is expressed in some folklore texts: the river takes revenge for the pollution of the water and for cutting sacred oaks on its shore by drowning the guilty person. In several dispersed folkloric texts about the river's sacredness, its connection with *Uku* is mentioned, much more frequently than is typical for Southeastern Estonia in general. The connection cannot be occasional, as *Uku* is considered to be the Thunder God in Estonian (pseudo) mythology. The threads come together when considering that the sacredness of Võhandu was bound with the Cult of Thunder. However, *Uku* as the name of a personal god might just be a fiction of 19th century national romanticism – invented to construct the national pantheon. If we

consider that *ukkonen* means thunder in Finnish, and that there exist no capital letters in oral texts, the Estonian word *uku* may simply mean animistic thunder, and not a personal god.

Gutslaff's book presents the latest data about human sacrifice in Estonia. If, after sacrificing an ox and after failed repetition of the act, the weather did not turn better and omens predicted the continuation of the situation, a child was sacrificed. Most likely, infant sacrifice might be a reduced representation of former adult sacrifices. Furthermore, memories of the river's revenge, causing the death of the guilty person, might be a faint reflection of former human sacrifices. Oral tradition also mentions animal sacrifices at two sacred sites close to the river. However, differently from Gutslaff, slaughtered animals other than an ox are mentioned: a white calf and white ram. The place-bound character of the lore surrounding sacrifices clearly tells us that the legends of animal sacrifice are not the reflections of Gutslaff's text but an authentic local tradition.

The sacredness of Vöhandu is also indicated by the high number of sacred natural sites on its shores and in its close surroundings (Fig. 3). The high frequency of offering places is expressed in oral tradition both as statements of general character, as well as in the number of sites. Among the latter, the places bound with the name of Uku / *uku* (Figs. 3; b; 4) might be of major significance in the context of the worship of Thunder. The sacredness of Vöhandu is also expressed in the use of river water for healing. In folklore, memories of the parish pastor blessing the river – an act of exorcism referring to the high period of Hernnhut movement in the first half of the 18th century – can also be found. Direct reflections of Gutslaff's story are amazingly rare among the folklore collections. In addition, popular stories about the destruction of the mill always contain elements that do not exist in Gutslaff's text.

Judging by toponyms, rivers that have been considered sacred in the past are not numerous in Estonia. Among them, Vöhandu clearly stands out, both on the basis of written records, as well as the quantity of oral lore. The reasons for the sacredness of Vöhandu

and its connections with thunder are unclear. Already by Gutschlaff's time, the peasants' answers to these questions remained limited, explaining that the beliefs came from ancient times and were based on the authority of the ancestors. It seems possible that the background of the beliefs was ancient nature and weather observations, i.e. noticing that the river attracted thunder. Once rooted, the tradition, re-confirmed by later experiences and, probably, through accidents that befell the breakers of tradition, remained lasting. Continuity existed until the Herrnhut movement broke out in the 1720s, causing a great turn of mentality. The final blow to traditional beliefs and the ancient worldview was dealt by the large cultural, social and economic changes of the 19th century. By the time the collection of folklore began, the sacredness of the river already belonged to the past. Presently, its remains can be found in folklore collections and in the hydronym *Pühajõgi*, as well as in awareness of the events that took place in 1642 (Fig. 5).